

V&R Academic

הוועדה הישראלית-גרמנית לחקר ספרי לימוד

המלצות הוועדה הישראלית-גרמנית לחקר ספרי לימוד

וממצאיה אודות ייצוגן של ישראל וגרמניה
בספרי לימוד גרמנים וישראלים

פרוייקט חקר ספרי לימוד ישראלי-גרמני זה נערך ע"י

**GEORG ECKERT
INSTITUTE**
for International Textbook Research

בתמיכת

תוכן העניינים

7	עם הגשת דו"ח הוועדה הישראלית-גרמנית. . . . .
13	מבוא. . . . .
19	ממצאים והמלצות בתחומי הדעת: היסטוריה, גיאוגרפיה ואזרחות. . . . .
21	יצוג ישראל בספרי לימוד ההיסטוריה בגרמניה. . . . .
29	יצוג השואה בספרי לימוד ההיסטוריה בגרמניה (ממצאים). . . . .
33	יצוג גרמניה והשואה בספרי לימוד ההיסטוריה בישראל. . . . .
43	יצוג ישראל בספרי לימוד הגיאוגרפיה ובאטלסים בגרמניה. . . . .
51	יצוג גרמניה בספרי לימוד הגיאוגרפיה ובאטלסים בישראל. . . . .
57	יצוג ישראל בספרי לימוד באזרחות בגרמניה. . . . .
63	יצוג גרמניה והשואה בספרי לימוד באזרחות בישראל. . . . .
67	המלצות לפעולות חינוכיות ליישום המלצות הוועדה. . . . .
69	רשימת ספרי לימוד שנחקרו על ידי הוועדה הישראלית-גרמנית. . . . .
81	הרכב הוועדה הישראלית-גרמנית לחקר ספרי לימוד. . . . .

ד"ר מיכל גולן

ראש מכון מופ"ת – בית ספר למחקר ולפיתוח תוכניות בהכשרת עובדי חינוך והוראה במכללות

המסמך המשותף המונח לפנינו הוא פרי עבודה של שני צוותי מחקר – מישראל ומגרמניה – שהפכו לרשת מחקר אחת, ולאחר ארבע שנים של עבודת מחקר קפדנית ואמיצה, מגישים לשתי המדינות שהטילו עליהם את המלאכה, בסיס חשוב מאין כמותו להתבוננות האחד בעצמו והאחד ברעהו, ללמידה ולמעשה.

שלושים שנה מפרידות בין המהלך הזה למהלך דומה שתוצאתו הוגשה לקובעי מדיניות בשנת 1985. שלושים שנה שבהן התרחשו בשני מרחבי החיים ובשתי המדינות אין ספור אירועים שהשפיעו על מערכות הממשל, על דעת הקהל ועל מערכות החינוך. בצד שינויים עמוקים אלה נראה שהזמן שחלף לא הקהה את הרגישות המאפיינת את מארג היחסים בין שתי המדינות ועבודה רבה עוד לפנינו.

בתקופה בה הגבולות מיטשטשים, אוכלוסיות נודדות יוצרות שינויים דמוגרפיים ואחרים, התקשורת משחקת תפקיד משפיע ביותר וצרכניה חשופים למניפולציות מסוגים שונים, אין ספק שמהלך מדעי מיושב וארוך טווח מעין זה, הוא שליחות אזרחית ואנושית שאי אפשר להפריז בחשיבותה. היא מהווה ביטוי לגישה אחראית ומרחיקת ראות של יוזמיה.

המבנה המיוחד בו עבדו החוקרים חייב תיאום, הובלה, גמישות ונחישות ועוד גווני גוונים של צעדים שיאפשרו את השלמתו כך שיינתן בו מקום הן לייחוד של כל מדינה ומערכת והן ליחיד של הקבוצה החוקרת המונחת מטרה משותפת. כדי להוביל את רשת המחקר הזו נדרשה בניית אמון שתאפשר ביקורת עצמית וביקורת הדדית, רגישות לזולת מחד אך יושרה מקצועית בלתי מתפשרת על הצגת ממצאי מחקר כהווייתם, מאידך.

מחקר יישומי, שמטרתו להשפיע על מהלכים בזירות פעולה, נמדד לא רק באיכותו המחקרית אבל גם ובעיקר במידה בה הוא מצליח להניע קובעי מדיניות לאמץ את ממצאיו ולקחת אותם

קדימה. בישראל קובעי המדיניות היו שותפים בהובלת המחקר ועל כן יש תקווה שלפחות חלק מן ההמלצות יתורגם לפעולות. כולי תקווה שכך יהיה גם בגרמניה.

ישראל וגרמניה מציינות השנה 50 שנה לחידוש היחסים בין המדינות ונדמה לי שאין נכון מלעשות זאת בין השאר באמצעות ניסיון כן להשפיע על הדורות הבאים תוך עיסוק המבטא סובלנות וכבוד הדדי.

הייתה לנו זכות גדולה לשתף פעולה עם מכון גיאורג אקרט בראשות פרופ' סימונה לסיג ואנו תקווה שהיחסים הקולגיאליים שנוצרו יצמיחו מחקרים נוספים. מלוא הערכתי לגב' דליה פניג, סגנית יו"ר המזכירות הפדגוגית במשרד החינוך הישראלי, שליוותה את עבודת הרשת מרגע הקמתה והייתה שותפה פעילה בה לאורך כל התהליך. ועוד אני מבקשת להודות לד"ר שמשון שושני, מנכ"ל משרד החינוך בתקופה בה החלה הרשת את עבודתה, על שנתן אמון ביכולתו של מכון מופ"ת להוביל את המהלך החשוב והמורכב הזה.

הערכה עמוקה אני מבקשת להביע לד"ר אריה קיזל ממכון מופ"ת ואוניברסיטת חיפה ולד"ר דירק סדובסקי ממכון גיאורג אקרט, על בניית מערך המחקר ועל הובלה מושכלת ורגישה של כל שלביו. תודה מיוחדת לחוקרים משתי המדינות שעמסו על כתפיהם את המשימה מתוך תחושת שליחות ומחויבות.

תבואו כולכם על הברכה והתודה.

תל אביב, אביב תשע"ה, מרץ 2015

פרופ' סימונה לסיג

ראש מכון גיאורג אקרט – מכון לייבניץ למחקר ספרי לימוד בינלאומי

במלאת 50 שנה ליחסים הדיפלומטיים בין שתי המדינות, הגישה הוועדה הגרמנית-ישראלית לחקר ספרי לימוד את תוצאות עבודתה. מאחוריה חמש שנים של עבודה משותפת אינטנסיבית. מאות ספרים נחקרו ועשרות פרקים נותחו; במהלכן של פגישות בין מדינתיות רבות בתל-אביב ובבראונשווייג, בירושלים, בברלין ובלייפציג דנו חברי הוועדה בממצאים, טרם מצאו אלו את דרכם לניסוחים המסכמים של הממצאים וההמלצות המשותפות.

גרמניה וישראל עברו תהליך התקרבות ארוך, אשר נשא פירות רבים גם ברמה המדינית וגם ברמה האזרחית. לאחר 50 שנים של שותפות, יש שישאלו, האם לא התקדמנו לשלב, בו ועדה משותפת לחקר ספרי לימוד הינה מיותרת, וההתעסקות עם עיוות תפיסת הצד השני אפילו חסרת תועלת. אבל ניסיון העבר עם פרויקטים בין מדינתיים ורב-מדינתיים לחקר ספרי לימוד מלמד, שאפילו כאשר מערכות היחסים מבוססות היטב, חשוב להטיל ספק גם בפרספקטיבות מקובלות, ולחשוף על ידי כך ממצאים מפתיעים ומחדשים מעבר לאלו המוכרים. על אחת כמה וכמה, כאשר מאז הפעם האחרונה שנעשתה בדיקה מקיפה שכזו – הוועדה הגרמנית-ישראלית הראשונה לספרי לימוד, שפעלה בין השנים 1981 ל-1985 – חלפו כבר 30 שנה, תקופה שהייתה מרובת אירועים מכריעים לא רק ברמה של שתי המדינות, אלא גם בקנה מידה עולמי. העולם שלאחר "המלחמה הקרה" נעשה פתוח יותר, אבל באותה מידה גם סבוך יותר. הסדר והשלום באירופה שהם לכאורה מובנים מאליהם מאוימים, והחיפוש אחר כיוון ואוריינטציה תרבותית ברמה מדינית, חברתית ואישית מורגש היטב. במיוחד במצב כזה, בו החשיבה העצמאית מאתגרת באופן חדש לגמרי ויש ללמוד לעשותה גם מפרספקטיבות שונות, יש לוועדות לחקר ספרי לימוד, כמו זו הגרמנית-ישראלית שפעלה בין השנים 2010 ל-2015 ערך מיוחד – מקום לניהול דו-שיח; מקום, בו מתאפשרת הבנה עמוקה לשאלה, אלו נרטיבים היסטוריים או מרחביים משפיעים על המציאות של העצמי ושל האחר ומעצבים את עתידם. רק במצבים כאלו, בהם נבחן בעיניים חדשות מה שנלקח כמובן מאליו, ומה שנראה תחילה זר נידון במאמץ משותף, יכולות לצמוח תובנה והסכמה, וכמו כן – דרך גיבוש ההמלצות לכתיבת ספרי לימוד גרמניים וישראלים – לחלחל גם לתחומים חברתיים נרחבים יותר.

זוהי המטרה העיקרית של מסמך זה: לתת הזדמנות לא רק לחברי הוועדה, שעבדו יחדיו במסירות במשך מספר שנים והתקרבו גם ברמה האישית, אלא, גם אם בעיקר, לדורות הבאים בגרמניה ובישראל, לפתח את היכולת להחליף פרספקטיבות ולבחון מחדש את ממצאי השטח ולעבוד יחד על פירושים חדשים. אין זה אומר שעליהם לאבד את היכולת להבחין בהבדלים. להיפך, יש לחדד אותה ובנוסף – כפי שההמלצות במסמך שלפנינו מכוונות לכך – לרדת לעומקם של ההבדלים, להסביר אותם ולנסות להבין אותם. זאת מפני שדבר אחד אינו מוטל בספק: בדומה לדיונים אחרים על תפיסת העצמי והאחר גם ועדות בין מדינתיים לחקר ספרי לימוד אינן חופשיות מצילוי של העבר – וזה תקף במיוחד בנוגע למערכת היחסים בין גרמניה וישראל. במיוחד בשל כך עומדת בפני מעצבי המדיניות והעשייה בחינוך המשימה החשובה, ליצור עבור הצעירים

הזדמנויות להתעמת עם צל העבר על רקע חוויות ההווה האישיות שלהם ותקוותיהם לעתיד. המלמדים והלומדים בשתי המדינות, כך ממליצה הוועדה, צריכים ללמוד האחד על השני ואף יותר טוב, האחד מהשני, גם אם מדובר רק ביכולת להבין דפוסי פירוש תרבותיים, שלא ניתן להבינם כך סתם. עליהם ללמוד איך לגשת לתמונות היסטוריות, שעד כה – למרות נקודות המפגש ההיסטוריות הברורות במקרה של גרמניה וישראל – לא הכירו או שראו רק דרך עדשת התקשורת או שניתנו להם כאשר הן מייצגות דעה מוגמרת ומגובשת.

גם ספרי לימוד נחשבים לאמצעי תקשורת, במיוחד כאשר מסתכלים על תפוצתם הרחבה ועל העובדה, שאף אחד מהתלמידים לא באמת יכול לחמוק מאוסף הנתונים והפרשנויות שאושרו על ידי המדינה – בין אם הם מתווכים באופן אנלוגי או דיגיטלי. עם זאת, נבדלים ספרי הלימוד, אשר מייצגים בדרך מסוימת את הזיכרון התרבותי של החברה, באופן חד מאמצעי התקשורת: לספרי הלימוד יש מבנה דידיקטי, והם לא אמורים לספק מידע אקטואלי או אפילו סנסציוני שתוקפו פג אחרי זמן קצר. עליהם להיות מקור אמין של מידע רלוונטי כפוף לאמות מידה חברתיות, ולתרום לפיתוח כישורים מגוונים ובנוסף לפתח את היכולת לשקול טיעונים ונקודות מבט שונים על בסיס עובדות ונתונים.

הדרישות מספרי הלימוד, בעיקר בתחומי דעת "מעצבי תודעה" כמו היסטוריה, גיאוגרפיה ואזרחות הינן גדולות מצד המשרדים הממשלתיים, המפקחים על מילוי הוראות תכניות הלימוד או הקווים המנחים המקצועיים; מצד המורים, שעדיין משתמשים בספרי הלימוד בשיעורים לעיתים כהתנגדות לאתגרים שמציב העידן הדיגיטלי; מצד האקדמיה וגורמי הדידיקטיקה המקצועית, אשר מבקשים שממצאי מחקריהם העדכניים יכללו בספרי הלימוד, וכמו כן מצד גורמים פוליטיים וחברתיים שונים, שמבטאים את ציפיותיהם מספרי הלימוד לעיתים בבהירות. בתוך מרחב זה של אינטרסים שונים ולעיתים מנוגדים ונקודות חיכוך של תחומי החינוך, המדע והפוליטיקה פועלות ועדות בין מדינתיות לספרי לימוד ומציבות גם הן את דרישותיהן כלפי מחברי תכניות הלימודים וספרי הלימוד.

חברי הוועדה היו, והינם, מודעים לציפיות הרבות בהן אמורים לעמוד המוציאים לאור, העורכים והמחברים של ספרי הלימוד, ויודעים כמה זה קשה לעיתים ליישם המלצות כמו אלו שיובאו להלן. על רקע זה מבקשים חברי הוועדה לעורר רגישות כלפי ייצוגים בעייתיים, יותר מאשר להעלות דרישות אבסולוטיות לשינוי כולל. הם רוצים להצביע על מגמות בעייתיות, יותר מאשר למתוח ביקורת על כל פרט קטן. הם יודעים שתוכניות הלימוד וספרי הלימוד עמוסים בחומר לימוד כבר היום, ולכן הם לא מתכוונים למלא אותם בעוד מידע נוסף. דרך ההמלצות שלהם הם רוצים לעורר את ההרהור בשאלה, האם לא מן הראוי להחליף גישה לפעמים, לנסות מסגרת שונה, או אולי לבחון יותר לעומק את פרטיו של התיאור. כך, בסופו של דבר, יש לקוות כי גם תשתנה תפיסת התלמידים את הנושא.

הייתה זו חוויה מעשירה ביותר לקחת חלק בדיוני הוועדה הגרמנית-ישראלית לספרי לימוד, בעיקר בדיוני קבוצת העבודה הבין מדינתית להיסטוריה, אשר עניינה אותי באופן מיוחד על רקע המחקרים שביצעתי בעצמי בתחום ההיסטוריה היהודית. היא הפגישה אותי עם ד"ר מיכל גולן, ראש מכון מופ"ת, עמה זכיתי לנהל את הפרויקט, שהאינטלקט והטיעונים החכמים שלה הרשימו

אותי באותה המידה כמו כישרונות הגישור שלה. על כל זאת אני מודה לה מאוד. לא פחות הרשימו אותי המחויבות הגבוהה, הרמה האקדמית והנאמנות האינטלקטואלית של חברי הוועדה, אשר הביאו לשולחן הדיונים ניתוחים מקיפים, תוצאות של פעילותם שנעשתה לרוב בהתנדבות. אני רוצה להודות להם בחום כמו גם לפרופ' דן דינר, ששימש יועץ לוועדה ושבהריפות שכלו עורר את רגישותנו לדרכיהם של הגרמנים והישראלים. תודה מיוחדת ביותר מגיעה לרכזים האקדמיים ד"ר אריה קיזל וד"ר דירק סדובסקי, אשר ניצחו על פעולת הוועדה וכאשר נדרש הגיעו להישג-על ולא רק בתחום הארגוני.

בראונשווייג, אביב 2015

דליה פניג

סגנית יו"ר המזכירות הפדגוגית, מנהלת אגף א' לפיתוח פדגוגי, משרד החינוך, ישראל

המחקר הייחודי של ספרי הלימוד ישראל-גרמניה, עוסק בתהליכים המעצבים תודעתם של תלמידים צעירים בשתי מדינות שיש להן עבר היסטורי מורכב ורצון עז לבנות עתיד של שיתופי פעולה. הוא מהווה אבן דרך משמעותית ביחסי המדינות. בכך הוא ממשיך מחקר דומה שנערך בשנות השמונים על ידי נציגים בכירים ממשרדי הממשלה ומהאקדמיה של שתי המדינות.

העובדה כי לספרי לימוד יש השפעה רבה על עיצוב תודעה שתלווה את הלומד בהמשך חייו, מסבירה את ההשקעה הרבה של זמן, מאמץ אינטלקטואלי ויצירתיות אשר הקדישו כל השותפים. היוזמה למחקר הגיעה משרים של שתי המדינות, שר החוץ הגרמני ושר החינוך הישראלי שקיבלו החלטה אמיצה לברר עמדות, סטריאוטיפים ותפיסות, כפי שמשתקפים בספרי הלימוד וזאת על מנת להגיע יחד לגיבוש המלצות באשר לשינויים הנדרשים.

התהליך המחקרי הארוך והמורכב שחברו אליו שותפים רבים, לווה במפגשים רבים ובשיחות עומק של חברי הוועדה משתי המדינות. התהליך דרש הקשבה, התבוננות, הבנה ורגישות לקודים תרבותיים ולדפוסי חשיבה שונים. נוצרו קשרי חברות אמיצים בין הנציגים משתי המדינות שימשיכו ללוות אותנו גם בעתיד.

על מנת להעמיק את ההיכרות עם מערכות החינוך התקיימו ביקורים במכוני המחקר ובבתי ספר בשתי המדינות שבמהלכם התקיימו מפגשים עם מנהלים, מורים תלמידים מאוכלוסיות שונות.

לצורך גיבוש הממצאים התקיימו התייעצויות רבות בתוך כל צוות והדברים לובנו והתבררו שוב ושוב. היה זה מסע מרתק של כולנו, תהליך מפרה ומרגש שהיו בו רגעים רבים של גילוי ויצירת תובנות חדשות.

לפנינו עוד דרך ארוכה ומורכבת, להטמעת השינויים שהומלצו במחקר בספרי הלימוד. הדרך אמורה להתבצע בתהליך הדרגתי, כעין מסע ארוך. כמו כל מסע ארוך הוא יתחיל בצעד קטן. אנו מאמינים כי המסע הזה מוביל לדרך הנכונה. על כן, למרות הקשיים הצפויים בשלבים השונים של התהליך, יש ללכת בו בצעדים מדודים וברגישות, לעדכן את הדורש עדכון, לפתור קשיים ולסלול דרכים חדשות לשיתופי פעולה.

ברצוני להודות לכל השותפים: למנהלות מכוני המחקר שהובילו את המחקרים, פרופ' סימונה לסיג, ראש מכון גיאורג אקרט וד"ר מיכל גולן מנהלת מכון מופ"ת. כל אחת בדרכה תרמה רבות לקידום המחקר. לראשי הוועדות, הגרמנית והישראלית, ד"ר דירק סדובסקי וד"ר אריה קיזל, שהובילו במקצועיות ובנעימות את המהלכים המורכבים. לעמיתי, חברי צוותי המחקר של שתי המדינות, שתרמו ממקצועיותם ומאישיותם לעבודה המאומצת והנעימה. תבואו כולכם על הברכה.

ירושלים, אביב תשע"ה, מרץ 2015

ד"ר אריה קיזל

ראש רשת חקר ספרי לימוד ישראל-גרמניה, מכון מופ"ת
ראש החוג ללמידה, הוראה והדרכה, הפקולטה לחינוך, אוניברסיטת חיפה

חקר ספרי לימוד בין מדינות, כפי שהותווה על פי עקרונות אונסקו, מבקש לאפשר בחינה מחקרית ביקורתית ונוקבת של ספרי לימוד מתוך מטרה לנקות מהם סטריאוטיפים, למנוע הצגה לא מדויקת ומעוותת של תכנים חינוכיים ומתוך רצון להציג באופן המאוזן ביותר את חומרי הלמידה בתחומי הדעת השונים בפני התלמידים, אזרחי הדור הבא.¹

בשנת 1985 פירסמה הוועדה הישראלית-גרמנית הראשונה לחקר ספרי לימוד את מסקנותיה והמלצותיה בעקבות מחקר שערכה בספרי הלימוד בתחומי דעת שונים.² וועדה זו נוהלה מן הצד הישראלי על ידי ד"ר שבח אדן, מי ששימש בשעתו ראש האגף לתוכניות לימודים ויו"ר המזכירות הפדגוגית במשרד החינוך הישראלי ומן הצד הגרמני על ידי פרופ' וולפגאנג מריאנפלד מאוניברסיטת הנובר. וועדת חקר ספרי לימוד הראשונה בדקה ספרי לימוד בהיסטוריה ובגיאוגרפיה בלבד ופעילותה הוגבלה לחקר ספרי הלימוד בגילאי חטיבת הביניים.

בשנת 2009 פנה נציג שגרירות ישראל בגרמניה, אילן מור, למשרד החוץ הגרמני ולוועדת שרי החינוך הגרמנים (Ständige Konferenz der Kultusminister der Länder in der Bundesrepublik Deutschland) והציע לכונן וועדה ישראלית-גרמנית שתעסוק שוב בחינה מחקרית מעמיקה של ספרי הלימוד. הצורך לחדש את הדיונים הישראליים-גרמנים על ספרי הלימוד נבע, בין היתר, מההבנה שהחברות בשתי המדינות עברו שינויים רבים במשך 25

1 Pingel, Falk (2010). *UNESCO Guidebook on Textbook Research and Textbook Revision*. Paris/Braunschweig. פינגל, פאלק (2015). *מדריך אונסקו לחקר ולהערכה מחדש של ספרי לימוד*. עריכה מדעית של הנוסח בעברית: ד"ר אריה קיזל. תל אביב: הוצאת מכון מופ"ת.

2 הוועדה הישראלית-גרמנית לבדיקה הדדית של ספרי לימוד, המלצות, ירושלים, תשמ"ו.

השנים שחלפו מאז שפורסמו המלצות הוועדה הישראלית-גרמנית הראשונה לחקר ספרי לימוד בשנת 1985.

ההנחה היתה ששינויים אלו משתקפים גם בתכניות לימודים ובספרי הלימוד של שתי המדינות, ולכן מן הראוי לבחון מחדש את דרך הצגת המדינות, האחת את השנייה, בספרי הלימוד וזאת במיוחד לנוכח ההתפתחות הגלובלית, למשל בתחומים כמו הגירה, תקשורת ויחסים בין-לאומיים. התפתחויות אלה השפיעו רבות על דרכי ההוראה בבתי הספר ובמוסדות חינוך בשתי המדינות ובשתי החברות והביאו, בין היתר, לשינויים בתכני הלימוד, באופן הצגת ההיסטוריה, הגיאוגרפיה והאזרחות וכן נושאים אקטואליים בשתי מערכות החינוך. בנוסף לכך, היתה תחלופה של דור בקרב קברניטי חינוך, מפתחי תוכניות לימודים, כותבי ספרי לימוד, מנהלים, מורים ותלמידים וזו השפיעה גם על התכנים ועיצוב תהליכי ההוראה-למידה. מאז אמצע שנות השמונים של המאה ה-20 קלטו ישראל וגרמניה גם עולים/מהגרים רבים והדבר השפיע, לצד אתגרי הגלובליזציה, על הדידקטיקה של הוראת תחומי הדעת בבתי הספר וכמובן על חלק מהדגשים במטרות ותכניות הלימודים, בספרי הלימוד ובאביזרי לימוד אחרים במיוחד בעידן שבו הוכנסו לבתי הספר תכנים דיגיטליים וויזואליים אשר מעשירים וגם משנים את הלמידה ואת דרכי ההוראה. עם התקרב שנת ה-50 לכינון היחסים הדיפלומטיים בין ישראל לגרמניה ושיתוף הפעולה הגובר בין המדינות בתחומים שונים מצאו הממשלות טעם בהפניית עדשה מחקרית מעמיקה וביקורתית לעבר תכני הלימוד שנלמדים בבתי הספר ובמוסדות החינוך.

לנוכח אתגרים אלה החליטו, בשנת 2010, שתי הממשלות להקים את הוועדה הישראלית-גרמנית השנייה לחקר ספרי לימוד מתוך מטרה שתפרסם את מסקנותיה במהלך שנת 2015. הוועדה קיבלה מנדט לנתח את ספרי הלימוד בשלושה תחומי דעת – היסטוריה, גיאוגרפיה ואזרחות – סביב מספר דגשים ובהם הצגת השואה בספרי הלימוד הגרמניים והישראלים והשתקפות ישראל וגרמניה בספרי הלימוד של כל אחת מהמדינות. המחקר גם נועד לבחון שאלות אלה מתוך תפיסה של האתגרים הכלליים לאור תהליך הגלובליזציה והשפעתו על שתי המדינות. על הוועדה הוטל לחקור את ספרי הלימוד בשתי חטיבות גיל, הן חטיבת הביניים והן החטיבה העליונה מתוך רצון להבין את האופן שבו משתקפים הנושאים הנבדקים על פני שנות הלימוד המרכזיות המובילות את התלמידים הישראלים והגרמנים לקראת בחינות הבגרות שלהם ולקראת סיום לימודיהם בבית הספר העל-יסודי. מטרת המחקר היתה לשרטט את הרצף הנלמד של הנושאים הקשורים בשאלות שנחקרו, על פני שנות הלימודים מבחינה כרונולוגית וכן להבין את האופן שבו הם מוצגים ואת ההקשרים ביניהם מבחינה תמטית. צירוף זה של שני צירי מחקר – כרונולוגי ותמטי – מאפשר, בשלב הבא, לשרטט תמונה מקיפה, מעמיקה ונרחבת אודות האופן שבו מעצבים ספרי הלימוד בתכניהם, המודפסים והוויזואליים, את הזיכרון הקולקטיבי ואת הדימוי אודות המדינה השנייה ואילו מטרות הם משרתים באמצעות הבחירות של הטקסטים ואופן הצגתם. אי לכך, המחקר המשותף ביקש לגעת בנושאים כמו ייצוג (כלומר התשובה לשאלה "מה יש בספרים?") אך בד בבד גם בשאלות הקשורות בהימנעות מייצוג או הדרת הייצוג (כלומר התשובה לשאלה "מה אין בספרים?"). תשובות לשני סוגי שאלות אלה יכולות לאפשר לקברניטי

החינוך, בשלב הבא, להסיק מסקנות אודות תכניות הלימודים, מטרותיהן ובעיקר הספרים שנכתבים בעקבותיהן.

בישראל הוחלט להטיל את מלאכת ביצוע המחקר על מכון מופ"ת ובגרמניה על מכון גיאורג אקרט לחקר ספרי לימוד בבראונשוויג. בישראל הוקם צוות מחקר לכל תחום דעת. מתוך מטרה להפוך את המחקר ליישומי ככל האפשר הוחלט לשלב בכל צוות מחקר מפקח-מרכז (מפמ"ר) של תחום הדעת ממשרד החינוך וכן שני חוקרים מהאקדמיה אשר בקיאים ועוסקים בתחום הדעת. בראש כל הצוותים הועמד כותב שורות אלה, החוקר בין היתר ספרי לימוד, כראש רשת המחקר.³ בגרמניה הוקם צוות מחקר לכל תחום דעת. הצוותים הורכבו מאנשי אקדמיה שהינם חוקרים בתחומי הדעת הרלוונטיים וכן דידקטיקאים מומחים אשר הם בעלי נגיעה לשדה המחקר. בראש הצוותים הגרמנים הועמד עמיתי ד"ר דירק סדובסקי ממכון אקרט לחקר ספרי לימוד.

בפגישת ההכנה הראשונה לקראת פעולת הוועדה, ביוני 2010, סוכם שכל צד יבצע מחקר יסודי של ספרי הלימוד שלו בשפתו הוא תוך התמקדות בנושאים שייחקרו ובסופו של דבר יציג את תוצאותיו אשר יהיו מצע לדיון משותף. תכנית העבודה של הוועדה כללה גם את האפשרות לתרגם פרקים נבחרים מספרי הלימוד כאשר הם הכרחיים להבנה ולמחקר.

דרך עבודה זו הציבה אתגרים מיוחדים אשר במסגרתם כל חברי הוועדה התבקשו לבחון באופן ביקורתי את ספרי הלימוד תוך היכרות עם תוכניות הלימודים בתחומי הדעת השונים, לאסוף נתונים כמותיים אודות הטקסטים הכתובים והיזואליים בספרי הלימוד ולנתח תוך שימוש בשיטות איכותניות את הטקסטים, ההקשרים שלהם על פי קטיגוריות הנוגעות הן לשכבת הגיל והן לנושא הנחקר בכל אחד מהספרים. בשלב הראשון של המחקר חברו כל חברי הוועדה הישראלית והגרמנית לפגישות וסדנאות, בישראל ובגרמניה, אשר במסגרתן למדו באופן מעמיק ונרחב את מערכות החינוך של כל אחת מהמדינות על הדומה והשונה ביניהן, את תוכניות הלימודים בכל אחד מתחומי הדעת, את מנגנוני כתיבת ספרי לימוד ואישורם וכן את הדרך שבה עושים שימוש בספרי הלימוד בשכבות הגיל השונות.

כפני הוועדה עמד אתגר נוסף ומרכזי והוא היקף החומר – השונה בכל אחת מהמדינות עקב גודלה ושונות מבנה מערכת החינוך שלה. בעוד שבשראל מערכת החינוך היא אחת ולפיכך גם ספרי הלימוד המאושרים עוברים דרך מנגנון אישור מרכזי במשרד החינוך, הרי שגרמניה מורכבת מ-16 מדינות מחוז אשר לכל אחת ממנה העצמאות בתחום החינוך ובמיוחד בכל הנוגע לאישור ספרי לימוד. כבר בתחילת העבודה המשותפת התברר שבפני החוקרים הישראלים עומד היקף של כמאה ספרי לימוד לחטיבת הביניים ולחטיבה העליונה בעוד שבגרמניה היקף ספרי הלימוד בכל מדינות המחוז הוא קרוב ל-1,200 ספרי לימוד בהיסטוריה, גיאוגרפיה ואזרחות.⁴ ההחלטה המשותפת שהתקבלה היתה כי בישראל יחקרו את כל ספרי הלימוד המאושרים לשימוש

3 קיזל, אריה (2008). היסטוריה משועבדת: ניתוח ביקורתי של תכניות לימודים וספרי לימוד בהיסטוריה כללית, 2006–1948. תל אביב: מכון מופ"ת.

4 בגרמניה מקצוע האזרחות מכונה בשמות שונים כמו "מדעי החברה", "ידע החברה" או "פוליטיקה" וכולל מידע נרחב לא רק על המערכת הפוליטית של גרמניה אלא גם על נושאים פוליטיים, חברתיים וכלכליים במרחב הגלובלי כמו יחסים בינלאומיים וכו'.

בכיתות הלימוד אשר בהם יש יצוג וביטוי לנושא המחקר בכל אחד מתחומי הדעת ובגרמניה המחקר יבוצע על סמך מדגם מייצג אשר יאפשר מחקר בעל תקפות גבוהה. בדיונים המשותפים נקבע כי ייחקרו ספרי לימוד בתחומי ההיסטוריה, גיאוגרפיה ואזרחות מבוואריה, ברלין (או לחילופין ברנדנבורג), סקסוניה התחתונה, נורדריין-וסטפאלייה וסקסוניה. ספרים אלו נבחרו, בשל גודל האוכלוסייה במדינות בהן הם מותרים לשימוש והסבירות הגבוהה הנובעת מכך, שמספר גבוה של תלמידים ייחשף לתכניהם. סיבה נוספת להחלטה זו היתה שהמדגם ייאפשר בחינה של גישות שונות בתכניות הלימוד, הרכבים שונים של קבוצת התלמידים כקהל היעד, וכמו כן הבדלים אזוריים במאפיינים הפוליטיים ובתרבות זיכרון העבר, שיבואו לידי ביטוי בספרי הלימוד שייחקרו.

קבוצת הספרים המצומצמת, שגובשה על בסיס רשימת הספרים שהותרו לשימוש ב-2011, עדיין הכילה יותר מ-400 ספרי לימוד. סקירת הספרים נעשתה על ידי עוזרי מחקר שעבדו בספריית מכון גיאורג אקרט. עוזרי המחקר חיפשו אחר תכנים רלוונטיים בספרים הנבחרים והכינו סיכומים על-פי הנחיות הוועדה. בהתבסס על הסיכומים סוננו ספרים לבחינה מעמיקה יותר, אשר הכילו פרקים שלמים או לפחות מספר קטעים בעלי תוכן רלוונטי. עבור מקצוע ההיסטוריה נבחנו 33 פרקי לימוד בנוגע להצגת ישראל ו-25 ספרים בנוגע להצגת השואה. כבסיס למחקר בתחום הגיאוגרפיה היוו 29 פרקי לימוד, שהכילו דיון ברמה כזו או אחרת בנושא ישראל; עבור מקצוע האזרחות נבחנו 31 ספרים לגבי הצגת ישראל והסכסוך במזרח התיכון או השואה.⁵ בצד הישראלי נבחרו למחקר 19 ספרי היסטוריה, 10 ספרי גיאוגרפיה ו-6 ספרי אזרחות, בהם יש יצוג לנושאי גרמניה או השואה. בנוסף נבחנו 5 ספרי היסטוריה למגזר הערבי והדרוזי (אשר הודפסו בשפה הערבית) ו-3 ספרי היסטוריה למגזר הממלכתי-דתי. בתחומי הגיאוגרפיה והאזרחות נבחרו כל הספרים המאושרים לשימוש על ידי משרד החינוך בחטיבת הביניים ובחטיבה העליונה.

עם קבלת ההחלטה המשותפת על היקף המחקר יצאו החוקרים לדרך כאשר הם נפגשו במהלך כל שנות המחקר לסדנאות עבודה משותפות. בחלק מהמפגשים הוצגו כלי מחקר וגישות רלוונטיות לבחינת ספרי הלימוד בהקשרים שונים וכן פותחו כלי מחקר שהותאמו לחלק מהצוותים כדי לאפשר את עבודת הניתוח המעמיקה של ספרי הלימוד. כלי המחקר הותאמו לייחודיות של כל אחד מתחומי הדעת.

בסדנאות המשותפות שהחוקרים קיימו במהלך השנים בשתי המדינות הוצגו ממצאים מתוך הספרים. כמו כן הועלו ונבחנו שאלות שונות כדי לאפשר הבנה הדדית של הטקסטים, של ההקשרים שלהם בתוך הספרים בהתאם לגיל הלומדים. כל זאת, תוך קישור לתפיסה הפדגוגית ולגישה הדידקטית הנהוגה בכל אחת מהמדינות תוך הבנת השונות שלה בהתאם לרקע ההיסטורי, הלאומי והתרבותי של ישראל וגרמניה.

הצוותים הישראליים חקרו את ספרי הלימוד שלהם וכתבו את הדו"חות שלהם בשפה העברית והצוותים הגרמנים חקרו את ספרי הלימוד שלהם וכתבו את הדו"חות שלהם בשפה הגרמנית. כל

5 רשימה של כל ספרי הלימוד הישראליים וגרמנים שנחקרו במסגרת פעולת הוועדה מצויה בספחה.

הדו"חות והדיונים לכל אורך שנות העבודה המשותפת תורגמו, בו זמנית, לשתי השפות בידי מתרגמים מקצועיים וזאת כדי לאפשר הבנה הדדית של כל החומרים ושל כל השאלות שהם העלו. מעבר לסדנאות, הדיונים, כתיבת דו"חות ביניים והצגת דוגמאות לצרכי בחינה הדדית, שאילת שאלות והצגת עמדות פרשניות קיימה הוועדה במהלך השנים גם שני כנסים שביקשו לשתף את הציבור הרחב בממצאי הביניים שלה ולהעשיר את דיוניה בהקשרים חברתיים כוללים. הכנס הראשון התקיים בדצמבר 2012 בברלין ונושאו היה "לתרגם את ההבדל: על האמביוולנטיות של מושגים בשיח הגרמני-ישראלי". הכנס השני התקיים בדצמבר 2014 בתל אביב ונושאו היה "ספר לימוד כמעצב תודעה: בעקבות מחקר ספרי לימוד ישראל-גרמניה". בסמוך לשני כנסים אלה קיימו חברי הוועדה דיונים נוספים אשר אפשרו להם להעמיק עוד יותר את הבחינה ההדדית ובעיקר לסכם ממצאים משותפים וליזום כתיבת המלצות הנוגעות לכל אחד מתחומי הדעת וכן המלצות מעשיות למערכות החינוך בשתי המדינות.

דו"ח הממצאים וההמלצות שמוגש כאן הוא ניסיון מורכב כשלעצמו לתמצת את המחקר הנרחב המכיל עושר גדול של נתונים וניתוחים לכלל ממצאים מרכזיים. התמצית מבקשת להשאיר את החשוב/המרכזי ולא לחטוא בהיעדר תשומת לב לפרטים הקטנים. אי לכך, מטבע הדברים, עניינה בעיקר בבחירה מודעת של החוקרים משתי המדינות – בחירה שאותה נטלו על עצמם, באחריות ואותה הם ביקשו להעמיד בחזית בפני מקבלי ההחלטות בתחום המדיניות החינוכית והפדגוגית וגם בפני הציבור הרחב. מיד לאחר הממצאים מוצגות המלצות אשר לדעתם של כל חברי הוועדה – גם כאן באחריות ולעתים קרובות באומץ לא קל – יש ליישם כדי להביא לשיפור בתכני ספרי הלימוד בשתי המדינות. זאת, במיוחד כדי לאפשר לדור הבא של הלומדים להיחשף לטקסטים מאוזנים והגונים ככל האפשר אשר יהוו עבורם כלי חינוכי בעל ערך בפעולתם ובהשתתפותם העתידית, כאזרחים ואזרחיות אכפתיים ומעורבים, בחיי מדינתם ובקהילה הבין-לאומית. מכאן שלימוד הממצאים ויישום ההמלצות הוא עתה בידיהם ובאחריותם של מקבלי ההחלטות, זאת תוך תקווה גם הם יראו לנגד עיניהם את הדור הבא.

ממצאים והמלצות בתחומי הדעת: היסטוריה, גיאוגרפיה ואזרחות

יצוג ישראל בספרי לימוד ההיסטוריה בגרמניה

א. השתקפות ישראל בספרי לימוד ההיסטוריה בגרמניה

לאחר בחינת תוכניות הלימוד של המדינות שנבחרו למדגם ניתן לומר, שנכון לעכשיו רק בתכניות הלימוד להיסטוריה בבוואריה עבור שתי חטיבות בית-הספר, ישנן הוראות מפורשות לדיון בנושא הסכסוך במזרח התיכון. על תלמידי כיתה י', לדוגמא, להתעמת עם המונח ההיסטורי "הסכסוך במזרח התיכון", אבל גם עם המונח "פיוס עם ישראל", ללמוד להשתמש בהם באופן אנליטי ולהיעזר בהם כאשר הם נעים בהקשר, בין העבר וההווה. בתכנית הלימוד לכיתות י"א וי"ב נבחר הסכסוך במזרח התיכון כדוגמא לעומק הממדים ההיסטוריים של סכסוכים עכשוויים: במסגרת השיעור, על התלמידים לחקור בין היתר את הקמת מדינת ישראל ואת "המאבק של העם היהודי על עצמאותו לאור ההתנגדות של מדינות ערב ושל רוב האוכלוסייה הפלסטינית". תכנית הלימוד בהיסטוריה לכיתות ט' וי' בברלין מעניקה אפשרות לדון בסכסוך במזרח התיכון במסגרת חתך אורכי של ההיסטוריה. גם בברנדנבורג יכולים התלמידים להעמיק במסגרת הלמידה המוגברת בשעורי ההיסטוריה בנושא "העולם האיסלמי והמערב" ולבחור באחד משלושה תחומים: האיסלם בעת המודרנית, תורכיה או הסכסוך במזרח התיכון. בשלוש מדינות המדגם האחרות ישנה אפשרות, במסגרת נושאי על בתכנית הלימוד, להעלות את נושא הסכסוך במזרח התיכון בשיעור היסטוריה כדוגמא לסכסוך בינלאומי ולניסיונות למציאת פתרונות לסכסוכים, אפילו שהוא אינו מוזכר במפורש בתכניות הלימוד.

הממצאים מתבססים על מחקר אנליטי שבחן את דרך הצגתה של ישראל ב-24 ספרים ללימוד היסטוריה לחטיבות הביניים 9-1 לחטיבה העליונה. בספרי לימוד ההיסטוריה שנבדקו במסגרת המחקר מוצגת ישראל ברוב המקרים במסגרת הדיון בהיסטוריה או במצב העכשווי של הסכסוך במזרח התיכון. הפרקים בנושא ישראל משולבים בתוך יחידות לימוד נרחבות יותר על ההיסטוריה הפוליטית בעולם בחצי השני של המאה ה-20. בפרקים אלו מובא נושא הסכסוך כדוגמא לסכסוך לא פתור, אשר התלמידים מתבקשים לנתחו בהתבסס על ההתפתחות ההיסטורית שלו, כדי לנסות ולהבין את המשמעות שלו בימינו. בחלק מהספרים לחטיבה העליונה הנושא מובא בפריסה רחבה מבחינת היקף העמודים ולעומת זאת הוא מצומצם בהיקפו בספרי

הלימוד לחטיבת הביניים. גם אם ברוב הספרים משתדלים הכותבים להציג את הנושא בצורה מאוזנת ואובייקטיבית, הרי שבהיקף של שישה עמודים (בממוצע) אין בדרך כלל די מקום כדי להציג את החומר על מורכבותו. עקב כך, קשה להימנע מקיצורי דרך ועיוותים של עובדות. ישראל מוצגת כגוף מלחמתי וכמדינה במשבר במזרח התיכון. ברוב המקרים נעדרים היבטים אחרים כגון התפתחות החברה הישראלית, הישגי ישראל בתחומים החברתיים, הכלכליים והתרבותיים, והייחודיות של ישראל כמדינה דמוקרטית בתוך איזור שאיננו דמוקרטי. בבסיס ההתמקדות בסכסוך במזרח התיכון מצויה הגישה הפוליטית-היסטורית, המתמקדת בגורמים מדיניים, ארגוניים, אישיים ופוליטיים. נקודות מבט היסטוריות-תרבותיות, כלכליות וחברתיות או כאלה הנוגעות בהגירה כמעט ואינן זוכות למקום לאזכור.

צמצום הצגת המורכבות ההיסטורית של הסכסוך במזרח התיכון מתבטאת בהתמקדות בעימות הישראלי-פלסטיני בעיקר בספרי הלימוד לחטיבת הביניים אך גם במספר ספרים לחטיבה העליונה. הנרטיב המרכזי מתאר זכות שווה של שני העמים לטריטוריה, הנמצאת בבסיס ההיסטוריה של הקונפליקט ובמרכז תוואי ההתפתחות שלה. הקשרים איזוריים וגלובליים זוכים, בדרך כלל, להתייחסות מועטה בלבד. צמצום זה של הצגת הסכסוך במזרח התיכון רק כעימות הישראלי-פלסטיני, נובע מאי הצגת גורמים היסטוריים אחרים כמו הליגה הערבית, האינטרסים המסוימים של מדינות ערב השונות והפן-ערביות. גם בנושא השפעת הקונפליקט בין מדינות המערב למדינות המזרח על ההתרחשויות במזרח התיכון, נוגעים רק מעט. ספרים מעטים בלבד מתארים את האינטרסים האימפריאליים והקולוניאליים של מעצמות אירופה בתחילת המאה ה-20 ובתקופת מלחמת העולם הראשונה ואת הבריתות וההבחנות שנולדו בעקבותיה, כשורשים היסטוריים של הסכסוך. רוב הספרים דנים בממד היסטורי המשמעותי של האיום על מדינת ישראל מצד מדינות ערב השכנות בדרך כלל בתת פרקים או בקטעים קצרים המוקדשים למלחמות ישראל-ערב.

רוב הספרים מתארים את ההיסטוריה של החיפוש אחר פתרונות שיובילו לשלום בין ישראל לבין שכנותיה הערביות ובין ישראל לבין הפלסטינים. כמעט בכל הפרקים בנושא ההיסטוריה המודרנית של הסכסוך ניתן למצוא התייחסות להסכם השלום עם מצרים, לתהליך אוסלו, לנוסחת "שלום תמורת שטחים" או ל"מפת הדרכים". ההתרכזות בגורמים מדיניים מובילה לכך שיוזמות אזרחיות-חברתיות למען השלום במהלך ההיסטוריה של ישראל כמו ריבוי הפנים של גישות פוליטיות וחברתיות בישראל לגבי הפתרון לסכסוך מצויות רק בשולי הדיון.

המשך הכיבוש הישראלי וההתנחלויות מוזכרים ברוב ספרי הלימוד כאחד המכשולים העיקריים לתהליך השלום. איזכור הסיבות לכיבוש השטחים ורצועת עזה והמניעים לבניית ההתנחלויות נעשה בצורות שונות ולא תמיד באופן ברור. בספרים לחטיבת הביניים בולטת ההתעלמות מהשליטה הירדנית או המצרית על אזורים אלו לפני שנת 1967. נושא שחזור על עצמו לעיתים קרובות גם ויזואלית, הינו גדר הפרדה שהוקמה לאחר 2003. רוב הספרים גורסים שהעלייה במספר פיוגעי ההתאבדות בזמן האינתיפאדה השנייה היא שהובילה להקמת הגדר. במקביל לכך מתוארים הקשיים שהגדר יוצרת עבור האוכלוסייה הפלסטינית. התהוות בעיית הפליטים הפלסטינים בשנת 1948 והחרפתה לאחר שנת 1967, והמצב הקשה

של הפליטים שנמשך עד היום, מקבלים מקום נרחב ברבים מהספרים. עם זאת, ניתן למצוא רק במספר מצומצם של ספרים לחטיבה העליונה רמז למעמד הפליטים בארצות ערב וליחסן כלפי הפליטים והארגונים שלהם. סירובו של אש"ף להכיר בזכות הקיום של ישראל עד לתחילת שנות ה-90 מוזכר במספר מהספרים; רבים מכותבי ספרי הלימוד מתקשים לכנות באופן חד משמעי את הפעולות האלימות של הפלסטינים נגד אזרחים ישראלים פעולות טרור. חוץ ממקרה יוצא דופן אחד בספר לימוד לחטיבה העליונה לא מוזכרת רדיפת היהודים במדינות ערב ובריחתם לישראל ערב הקמת מדינת ישראל ולאחריה.

היישוב היהודי המאורגן טרם הקמת המדינה והתפתחות מדינת ישראל בתחילת דרכה מתואר בקיצור רב מידי יחסית לעיסוק בקונפליקט ברוב ספרי הלימוד שנחקרו. הגורמים להקמת מדינת ישראל מפורטים באופן הבא: הציונות מתוארת – ברבים מהספרים באופן קצר מהדרוש יחסית לחשיבותה בתהליך ההיסטורי – כתנועה לאומית שהחלה באירופה במטרה להקים בית לאומי לעם היהודי; בריחת היהודים מפני האנטישמיות ורדיפתם באירופה ובסופו של דבר השואה מתוארים כאירועים חשובים שהובילו להקמת מדינת ישראל. לרוב כוללים הספרים מידע אודות גלי העלייה היהודית, אך ברוב המקרים מידע זה מופיע בצורה אנטגוניסטית בהקשר ההתפתחות הדמוגרפית בפלשתינה והעלייה היהודית אל מול השינויים באוכלוסיה הפלשתינית בארץ. בכך מודגש פוטנציאל העימות שהיה טמון בגלי העלייה ולא מוצגת תרומת העולים לפיתוח הארץ. כמעט אף אחד מהספרים לחטיבת הביניים לא דן בהיסטוריה החברתית, כלכלית ותרבותית של היישוב היהודי: הנרטיב הציוני-סוציאליסטי של המייסדים, פיתוח האדמה, הקמת יישובים חקלאיים, ייסוד מוסדות פוליטיים וארגוני עובדים, הקמת מתקני בריאות וחינוך וכינון תשתיות טרום-מדיניות. כל אלה לא מופיעים בספרים. רק כמעט מהספרים מרחיבים הכותבים את המידע על התפתחות מדיניות הפנים, החברה, הכלכלה והתרבות של מדינת ישראל מאז הקמתה. בספרי הלימוד אין כמעט התייחסות להיסטוריה של מערכות היחסים בין ישראל לגרמניה ולייחודיות שלה על רקע השואה. במספר ספרי הלימוד ניתן למצוא, במסגרת פרק בנושא ההיסטוריה של הרפובליקה הפדרלית של גרמניה, קטעים המתייחסים ל"פיוס" עם ישראל, אבל אלו מתרכזים לרוב בהיבט הכספי של השילומים (הסכם לוקסמבורג). כלומר, הם מוצגים מנקודת מבט של מדיניות הקנצלר אדנאואר בשנות ה-50 וה-60, קרי מנקודת מבט גרמנית מצומצמת.

ברבים מספרי הלימוד, בעיקר אלו המיועדים לחטיבת הביניים, ניתן להבחין כיצד הצגת הסכסוך – ובכך גם המודעות ההיסטורית אודותיו – מעוצבת על ידי אמצעי התקשורת. ניתן לזהות מגמה זו גם בתכנים וגם בהיבטים הדידקטיים. ברבים מהפרקים העוסקים בנושא קיימת נטייה להרחיב את התיאור אודות ההתרחשויות האחרונות במסגרת הסכסוך במזרח התיכון. הרחבה זו באה על חשבון תיאור היסטורי של הנושא, כפי שניתן היה לצפות מספר לימוד בהיסטוריה. בכדי למלא אחר העיקרון הדידקטי של ההתייחסות להווה על התלמידים והתלמידות בגרמניה לקשר בין הסכסוך בעבר לבין הסכסוך היום, להסיק מסקנות ולהבין את המשמעות ההיסטורית של הסכסוך במזרח התיכון מתוך הרלוונטיות העכשווית שלו. עם זאת, בשל ההתייחסות – שאינה שלמה ולעתים אינה עקבית – להתרחשויות העכשוויות, לא נותר מקום

בספרי הלימוד לניתוח ההקשרים ההיסטוריים המורכבים. לעיתים קרובות התייחסות זו אף מעוותת את נקודת המבט ההיסטורית: תפיסות אקטואליות כמו לדוגמה החיבור בין ישראל לארה"ב או "מערב", מושלכות על ההיסטוריה כשהן מנותקות מהנסיבות וההקשר של אותם הימים וההצגה בפני התלמיד היא כאילו חיבור זה כבר היה קיים בימיה הראשונים של הקמת המדינה. בהתמקדות בהתרחשויות אקטואליות טמונה סכנה של צמצום התיאור ההיסטורי בספרי הלימוד לכלל "מעגל אלימות אין-סופי" המוביל להנחה חסרת תקווה שאין פתרון לסכסוך. ספרי הלימוד מציגים כאן ראייה היסטורית דטרמיניסטית שמתנגשת עם עקרון בסיסי אחר של דידיקטיקת לימוד ההיסטוריה בגרמניה כיום – עקרון הפתיחות בתפיסת ההיסטוריה.

לעיתים קרובות מנוסחות כותרות פרקים או תתי-פרקים בספרי הלימוד באופן שיפוטי, לא עובדתי ואפילו פרובוקטיבי; על ידי חיקוי של אמצעי התקשורת, הכותרות בספרי הלימוד מנסות למשוך את תשומת לב התלמידים/ות ולעורר תגובות רגשיות ושוניות במחלוקת. רבות מהכותרות הללו מגבילות את מרווח הפרשנות באופן דטרמיניסטי (לדוגמה "תקוות שואא", "שנאה בין העמים") או לסירוגין מציגות את ישראל כמדינה בעייתית וכגורם העיקרי לסכסוך במזרח התיכון ("ישראל – מלחמה ללא סוף?"). ניסוחים נטולי הקשר כגון אלה ניתן למצוא גם בטקסטים של מחברי הספרים. כאן במיוחד ניתן לזהות נטייה לדעה מסוימת, כאשר למשל מקרי אפלייה וקיפוח מוצגים כסיבה למעשי אלימות. כך נוצר הרושם שמקרי האלימות היו מוצדקים. משימות המבקשות מהתלמידים לשים עצמם בנעליהם של אחרים יכולות לתרום פעמים רבות להתגבשות דעה מוקדמת עם נטייה מוכוונת, כאשר מקורות הלימוד, דברי המחברים או משימות העבודה עצמן נוקטים עמדה התומכת באחד מצדדי הסכסוך.

הניסיון לשמור על איוון בהצגת נקודות המבט השונות של הסכסוך במזרח התיכון משותף לרוב הספרים שנחקרו. ניסיון זה נעשה על ידי הקבלה של שני מקורות חיצוניים או יותר, המציגים את אותו הנושא מנקודות מבט שונות. לרוב מובאים מסמכים מכווננים (למשל מגילת העצמאות), הצהרות של אישים פוליטיים או עדויות. הנושא העומד לדיון הוא לא האם צד זה או אחר צודק, אלא קיימת שאיפה לחשוף בפני התלמידים/ות את נקודות המבט ואת האינטרסים של הגורמים ההיסטוריים ושל המעורבים השונים בסכסוך ולהוביל את התלמידים/ות להכרה בכך שבחינת ההיסטוריה נעשית תמיד מתוך נקודת מבט מסוימת. אבל גישה היסטורית-דידקטית זו, שעל פניה הינה חשובה ביותר, מסוכלת לעיתים קרובות על ידי חוסר איוון בין המקורות החיצוניים – גם בכמות וגם בדרך הצבתם האחד מול השני – באופן שיכול לגרום לתלמידים/ות לנקוט בעמדה התומכת באחד מצדדי הסכסוך. לדוגמה, הצד הפלסטיני מוצג באחד הספרים דרך תיאורו של נער (בן גילם של התלמידים/ות), אודות מקרי אפליה שחווה אשר הובילו אותו להצטרף לשורות פת"ח (טיעונים רציונליים ומובנים), אל מול הצד הישראלי המיוצג דרך קולו של אחד ממנהיגי ההתנחלויות, אשר בטון החלטי מדבר על זכות הראשונים של העם היהודי על שטחי יהודה ושומרון התנ"כיים (טיעונים לא רציונליים וקשים להבנה). הצבתן של נקודות מבט אישיות של אנשים החווים ישירות את הסכסוך, אחת בצד השנייה, יכולה לעורר אמפתיה כלפי שני הצדדים. אלא שלרוב ניתן לראות התמקדות בדעות הקיצוניות אשר תחת המוטו "שנאה שלא

ניתן לפייס" מביאות למשל עדויות אישיות (וטיעונים מצדיקים), לדוגמה של מחבלים מתאבדים פוטנציאליים בצד עם הצהרות קיצוניות של מתנחלים יהודים.

עיגון ההיסטוריה של מדינת ישראל בתוך נרטיב של סכסוך, לכאורה על-זמני, גורם לכך שרוב התצלומים בפרקים הרלוונטיים הם בעלי אמירה כלשהי אודות העימות הישראלי-ערבי/פלסטיני. בספרי הלימוד נעשה שימוש לא מאוזן בתמונות מסעירות ומקצינות מתוך ההקשר האקטואלי של הסכסוך, כפי שנעשה באמצעי התקשורת. יש לבחון זאת בעין ביקורתית ביותר בעיקר לאור המשמעות הגדלה והולכת של שימוש בייצוגים ויזואליים בבית הספר ובספרי הלימוד. התלמידים/ות והמורים/ות צריכים/ות להכיר בערכן של תמונות כמקור למידע וככאלה גם לנתח אותן באופן ביקורתי ולא לראות בהן אילוסטרציות בלבד. מבלי להכניס את התמונות – במיוחד אלו שנלקחו מאמצעי התקשורת – להקשרן ולהעריכן באופן ביקורתי גובר החשש שהמחברים יעברו על מה שמכונה "האיסור להשפיע", כלומר יסיטו במכוון את התלמידים לעמדה מסוימת. מבין ספרי הלימוד שנבדקו רק הספרים לחטיבה העליונה מאפשרים לתלמידים/ות, במסגרת בחינה ביקורתית, לנתח תמונות בעלות משמעות רבה, להכניס אותן להקשר שלהן ולתהות על קנקנן של הכוונות המסתתרות מאחורי השימוש בהן. בספרי הלימוד בהיסטוריה מופיע מספר משמעותי של תמונות המראה מעשי אלימות. בספרים לחטיבת הביניים מספר התמונות בהן רואים מעשי אלימות מצד היהודים או הישראלים נגד האוכלוסייה הערבית-פלסטינית (32 תמונות) גדול בהרבה ממספר התמונות שמציגות אלימות כנגד ישראלים (18 תמונות). המחשת האלימות הפלסטינית מצומצמת לרוב לכדי הצגת משליכי אבנים צעירים כאשר מנגד ניצבים חיילים ישראלים חמושים היטב. בספרי הלימוד הבוואריים לחטיבה העליונה היחס של הצגת האלימות בין הצדדים הינו מאוזן יחסית.

מתוך ספרי הלימוד שנחקרו, ארבעת הספרים לחטיבה העליונה שיצאו לאור בבואריה ב-2010 בולטים בגלל מספר העמודים המוקדש בהם לנושא הסכסוך וההצגה המאוזנת יחסית של הסכסוך. בהתאם לתכנית הלימוד של בוואריה לחטיבה העליונה דנים הספרים "בשורשים ההיסטוריים" של הסכסוך במזרח התיכון כ"סכסוך פוליטי-עולמי" בתוך פרקים שהיקפם 52 עד 72 עמודים. הפרקים מתחילים בתיאור השטח של פלשתינה – עליה נלחמו לאורך ההיסטוריה – ומוציגים בהם העימותים בין הרומאים לבין היהודים בעת העתיקה ובין המוסלמים לצלבנים בימי הביניים. הדבר נעשה ככל הנראה כדי לנסות להסביר את הטענה ליזכותם של היהודים ושל הפלסטינים על הקרקע בעת המודרנית ובאותה מידה גם על מנת לתאר את ההשפעות הפסיכולוגיות ואת השימוש האידיולוגי שנעשה באותן התרחשויות בסכסוך העכשווי. תתי פרקים נוספים דנים במצב באזור בסוף שלטון הממלכה העות'מאנית ובתקופת המנדט, עם הקמת מדינת ישראל. כמו כן בהצגת הסכסוך הישראלי-ערבי/פלסטיני ובניסיונות למצוא דרך להשגת שלום במזרח התיכון. כללית, בפרקים הנרחבים ניתן לראות ניסיונות אובייקטיביים לסכם, לנתח ולהסביר את הרמות השונות של מורכבות ההשתלשלות ההיסטורית. אלא שלעיתים אפילו חלקים אלו לא נותרים חפים מטעויות עובדתיות, מניסוחים לא מדויקים ומידי פעם גם ממגמתיות.

סיכום

הממצאים מתארים את עיצוב הגישה לסכסוך דרך אופן הצגתו באמצעי התקשורת, את ההתמקדות במצב האקטואלי הנלווה לכך, את עיוות העובדות הנובע מכך ואת השימוש בגישה המדגישה את המימד הרגשי ובעיקר באמצעות תמונות. מעבר לכך ניתן לקבוע שבאופן עקרוני – להוציא ספרי הלימוד לחטיבה העליונה בבוואריה – לא ניתן להציג את המורכבות ההיסטורית של הסכסוך בצורה הולמת בשל היקף העמודים הקטן של הפרקים הרלוונטיים. בעייה עקרונית נוספת נובעת מעיגון הדיון בנושא מדינת ישראל בתוך הדיון בסכסוך במזרח התיכון. הדיון בסכסוך במסגרת שיעור ההיסטוריה אכן חשוב ומוצדק, כל עוד הוא מלווה בהצגה הולמת של הנסיבות ההיסטוריות, שבלעדיהן לא ניתן לבצע ניתוח ראוי לנושא זה. בהתחשב באיכות התמונה המתקבלת על ישראל, יש מקום לבקר את אופן הצגת הנושא כפי שהיא מתוארת לעיל, זאת בעיקר כאשר מדובר בגישה יחידה, ובמיוחד כאשר יוצאים מתוך נקודת המבט הגרמנית של סולידריות היסטורית עם מדינת ישראל. מפתיע לגלות שלא השתנה דבר בממצא העיקרי של הוועדה הישראלית-גרמנית הראשונה לחקר ספרי הלימוד שהגישה את ממצאי עבודתה בשנת 1985. בדו"ח שלה נכתב: "הגישה הדידקטית להצגת ישראל בספרי הלימוד נעשית לרוב מתוך היחסים הבינלאומיים, זאת אומרת שישראל מופיעה בעיקר ולעיתים גם רק כחלק מהסכסוך במזרח התיכון. המבנה השלטוני במדינה, התשתית הכלכלית והחברתית [...] נדחקים חלקית או לעיתים לגמרי אל מאחורי הקלעים." [המלצות, מהדורה שנייה, עמוד 22].

ב. המלצות להצגתה של ישראל בספרי הלימוד בהיסטוריה בגרמניה

1. מומלץ שמדינת ישראל תוצג לא רק באופן חד ממדי כחלק מהסכסוך במזרח התיכון אלא לדון בהיסטוריה ובמסורת הדמוקרטית והפלורליסטית שלה גם בהקשר של נושאים אחרים. זאת על מנת להרחיב את הדיון בהיבטים חברתיים, פוליטיים ותרבותיים וכן בהיבט ההגירה.
2. כאשר תכנית הלימודים מתייבה את הדיון בסכסוך במזרח התיכון או כאשר הסכסוך נבחר כדוגמה במסגרת הנושא "סכסוכים בעולם" חשוב עוד יותר שמחברי ספרי הלימוד יציגו תמונה נרחבת ממדים של ההיסטוריה של מדינת ישראל; תמונה שתדגיש את הייחודיות של ישראל כמדינה דמוקרטית אשר מתחילתה הוקמה על תשתית דמוקרטית ואשר ממוקמת בלב אזור שאינו דמוקרטי. חשוב לתאר את המורכבות והדינמיות של מדינת ישראל בצורה ההולמת את גיל התלמידים/ות. מומלץ להימנע מהצגה היסטורית חד צדדית או הקצנה בתיאור ישראל כמציאת הבעיות וכגורם אגרסיבי-לוחמני במזרח התיכון.
3. חשוב שספרי הלימוד בהיסטוריה יכללו ניתוח של הסכסוך במזרח התיכון מבחינה היסטורית. בניתוח זה יש להסביר את ההקשרים הפוליטיים-אזוריים והעולמיים הרלוונטיים. לעיתים קרובות מצומצם הסכסוך המורכב ורב השנים לכדי תיאור מריבה בין ישראלים לפלסטינים על שטח אדמה. יש להשלים את החסר שנוצר כתוצאה מכך על ידי

התבוננות היסטורית רחבה על גורמים מרכזיים נוספים. למשל, יש להרחיב יותר את תיאור נושא השפעתן של מעצמות אירופה על הנעשה במזרח התיכון מסוף המאה ה-19 ותפקידן במלחמת העולם הראשונה ובתקופת המנדט. ראוי גם להקדיש יותר תשומת לב לאינטרסים של הגורמים המקומיים – כמו של הליגה הערבית או של מדינות ערב השונות – בסכסוכים בינם לבין מדינת ישראל, המלחמות נגדה ומאוחר יותר הסכמי השלום בין מדינות ערב לישראל. המלצה זו תקפה גם לתיאור הנדרש של השפעת העימות בין המערב למזרח על ההיסטוריה של המזרח התיכון.

4. חשוב שבספרי הלימוד תוענק יותר תשומת לב להתרחשויות שהקדימו את ייסוד מדינת ישראל. מעבר לכך שתיאור ההתפתחות המדינית והחברתית טרם קום המדינה יעזור לתלמידים/ות להבין יותר טוב את השורשים ההיסטוריים של הסכסוך במזרח התיכון ויאפשר להם/ן גם הבנה של מצב החברה היהודית בפלשתינה. הקשרים נוספים בתכנית הלימודים יכולים לשרת את אותה המטרה, כמו לדוגמה ההיסטוריה של תנועת העובדים או של ההגירה ההמונית במאות ה-19 וה-20. יש להציג לתלמידים את הישגי הבנייה המגוונים של היישוב העברי (בנייה של יישובים חקלאיים, הקמה של ארגונים מדיניים וארגוני עובדים, בנייה של מוסדות בריאות וחינוך ועוד) ולאפשר להם/ן לנתח נתונים אלו מנקודות מבט שונות (בחינה היסטורית-חברתית, פוליטית, עולמית ומדעית). כדי להימנע מפרשנויות דטרמיניסטיות של הסכסוך היהודי-ערבי, מומלץ שהתלמידים/ות ילמדו שבקרב החברה היהודית הטרם מדינית פעלו תנועות וזרמים שחתרו לאיזון ולדו-קיום בשלום עם התושבים הערביים (למשל ברית שלום) לצד גורמים לאומיים. בפרקים שדנים בהיסטוריה של ההגירה, ניתן לציין את הרכב גלי העלייה השונים ולהסביר את ההקשר ההיסטורי שלהם. מומלץ לתאר את הגורמים שהביאו לכל אחד מהם ואת הקשיים בהם נתקלו העולים והקולטים. בנוסף יש לציין את ההישגים ואת הבעיות בהן נתקלה המדינה הצעירה בשנים הראשונות שלאחר הקמתה בהתמודדות עם קליטת ושילוב היהודים ממדינות ערב.

5. יש ליישם את הפוטנציאל החינוכי אשר טמון בהיסטוריה של מערכת היחסים המיוחדת בין ישראל לגרמניה ולכן מומלץ להרחיב את הדיון בנושא זה. בפרקים על מדיניות הזיכרון ברפובליקה הגרמנית הפדרלית התלמידים יכולים ללמוד על ההתמודדות עם עבר בעייתי דרך הדוגמה של תהליכי ההתמודדות של הגרמנים, הידברות ועיבוד ההיסטוריה והזיכרון בהקשר הגרמני-ישראלי. התוכן צריך להכיל מידע על מגוון הקשרים הבין-מדינתיים בכל הרמות (מדע, תרבות, חברה ופוליטיקה) בעיקר לאחר כינון היחסים הדיפלומטיים בין שתי המדינות בשנת 1965 זאת מבלי לפסוח על המחלוקות הפנימיות בישראל שהיו קיימות כבר מתחילת שנות החמישים של המאה ה-20.

6. למרות החשיבות הדידקטית הניתנת בגרמניה לקשר את התלמידים ללימודי ההיסטוריה באמצעות נקודת מבט עכשווית, מומלץ לדבוק בעקביות בגישות ובשיטות השונות של דיסציפלינת ההיסטוריה. בנוגע להצגת ישראל והסכסוך במזרח התיכון מומלץ להציג את השורשים ההיסטוריים והשתלשלות הסכסוך לצד ההתפתחות הדינמית של היישוב היהודי

ושל החברה הישראלית. לעומת זאת, מידע פוליטי עכשווי, בעיקר כאשר מקורו בכלי התקשורת (לדוגמה קטעי עיתונות) אשר מוצג ללא בחינה ביקורתית של המקור וללא קונטקסט תקשורת-היסטורי אשר אינו תורם להסבר ההיסטורי, אין מקומו בספרי לימוד בהיסטוריה. לכל היותר מומלץ להשתמש במידע זה כהקדמה לניתוח היסטורי (דיון בשאלה היסטורית הנובעת מתוך עניין התלמידים במצב האקטואלי).

7. יש להימנע מיצירת נרטיב שמציג את הסכסוך הישראלי-פלסטיני כבלתי נמנע ובלתי ניתן לפתרון. הצגה זו מתנגשת עם העיקרון הדידקטי של פרספקטיבה היסטורית פתוחה. בהקשר זה צריך לשים לב בעיקר לניסוח כותרות, לטקסטים מאת מחברי הספרים, להרכבם של המקורות החיצוניים ולשימוש באמצעים ויזואליים.
8. בתחום הקריטריונים הדידקטיים הדוגלים בריבוי פרספקטיבות ודעות צריך להקפיד הקפדה יתרה על בחירה מאוזנת של המקורות ההיסטוריים ולשים לב שהפרספקטיבות השונות יוצגו באופן דומה ותוך הימנעות מנקיטת עמדה סמויה או מוצהרת. בנוסף הכרחי ביותר לנסח את המשימות לתלמיד ברגישות רבה.
9. לאור המשמעות ההולכת וגוברת של שימוש באמצעים ויזואליים בתחומי ההיסטוריה והתרבות יש לנקוט ביתר רגישות באופן השימוש בתמונות כחלק מהחומר הלימודי ובהבניית ההקשר שלהן. יש להיזהר כאשר משתמשים בתמונות אשר מטרתן לעורר תגובה רגשית מועצמת מכיוון שהן עלולות להטות את דעת התלמידים לטובת צד מסוים. תמונות המביעות עמדה או תמונות חד צדדיות של דמויות ישראליות כמבצעות מעשי אלימות מול דמויות אחרות כקורבן האלימות (מוטיב "דוד וגוליית") אינן משרתות את המטרה. המלצה זו תקפה גם לגבי דרכי הצגת הסכסוך העכשווי באמצעות תמונות מכלי התקשורת. ספרי הלימוד בהיסטוריה צריכים להכיל תמונות ממקורות היסטוריים בלבד. עניין חשוב ביותר הינו הכנסת התמונות להקשר על ידי כיתוב או טקסט גלווה (מידע על הנסיבות סביב צילום וקרדיט לצלם).
10. יש לתת תשומת לב מיוחדת לשפה בה משתמשים בספרים. דיוק, איזון והסתמכות על עובדות חשובים במיוחד בכדי להימנע מיצירת סטראוטיפים. בניסוח הכותרות יש להקפיד במיוחד להימנע מניסוחים שיפטיים ומאלמנטים המעוררים רגשות עזים. יש להימנע משימוש ב – eye catchers – תקשורתיים או לחילופין יש להכניס אותם בליווי הסבר לתוך הקשר היסטורי.

יצוג השואה בספרי לימוד ההיסטוריה בגרמניה (ממצאים)

תקופת הנציונל-סוציאליזם הינה בעלת ערך מרכזי בהקניית ההיסטוריה ובשיעורי ההיסטוריה בבתי הספר בגרמניה, כפי שניתן להסיק בבירור מתכניות הלימוד. משמעות תקופת הנציונל-סוציאליזם מוטמעת גם בספרי הלימוד וניתן לראות זאת בהיקף העמודים של החלקים המוקדשים לנושא זה. רוב ספרי הלימוד מבטאים את המעמד המיוחד של התקופה בהיסטוריה של גרמניה על ידי מיקום הדיון בנושא ובדרך הצגתו. כמעט בכל הפרקים שנותחו, הדנים בנציונל-סוציאליזם, מופיעות תמונות מהשואה כבר בעמודי השער, ובכך מודגשת בבירור החשיבות שמיוחסת לנושא זה בתוך פרק-העל על הנציונל-סוציאליזם. ברוב המקרים לא נעשית השוואה עם מקרים אחרים של רצח עם. המשמעות הייחודית וההיסטורית של השואה מתבטאת לרוב בניסוחים המציעים פרשנות מאוד מסויימת. למשל ניתן למצוא לעיתים קרובות את הביטוי "שבר הציוויליזציה" אשר מבטא בבירור את המעמד ואת הקרע בהיסטוריה האנושית.

רוב ספרי הלימוד שנחקרו ממקמים את השואה בתוך ההקשר של מלחמת העולם השנייה והנציונל-סוציאליזם. הנרטיב מובנה לפי התהליך שאותו עברו היהודים של שלילת זכויות, רדיפה והשמדה. לאורך אירועי מפתח כמו חוקי נירנברג, ליל הבדולח, הקמת הגטאות וההובלה למחנות המוות מובילה השתלשלות האירועים בסופו של דבר למחנות ההשמדה; כדוגמה מייצגת מובא לרוב בנקודה זו מחנה אושוויץ. חלק מהספרים פורשים את הנושאים של שלילת זכויות, רדיפה והשמדה של היהודים על גבי מספר תתי-פרק, בעוד ספרים אחרים דנים בשלושת השלבים במסגרת פרק אחד.

באופן כללי מאופיינת הצגת האירועים בכך שמבצעי הפשע הם שמכתיבים את סדר השתלשלות האירועים מחוקי נירנברג, דרך ליל הבדולח ועד להשמדה. היא כוללת היבטים מדיניים-היסטוריים, כלכליים ותרבותיים, כאשר כל היבט מקבל משקל שונה. רק ספרים מעטים נוגעים בנושא הוצאת היהודים מחיי התרבות.

מקורות ותמונות מוצגים במסגרת נרטיב זה לעיתים קרובות מנקודת מבטם של מבצעי הפשע, בעיקר כאשר מדובר בחומרי תעמולה או נאומים, או לדוגמה אירורים מתוך ספר ילדים נאצי. מנקודת מבטם של מבצעי הפשע מקורות אלו הם הכרחיים מן הסתם לפיתוח נושא הנציונל-סוציאליזם. אבל היעדרם של תיאורים משלימים מנקודת מבטם של אלו שהחוקים והפעולות

הופנו כלפיהם, מקשה על קהל היעד של הספר – התלמידים/ות – להבין את המשמעות המעשית של יישום האידיאולוגיה, את הדה-הומניזציה המחולקת של הקורבן היהודי. הגישה הדידקטית של ריבוי הפרספקטיבות מתבקשת גם בתיאור ההשמדה הפיסית, השלב האחרון ברדיפת הנאצים את היהודים, כאשר מדובר בנקודת מבטם של הקורבנות. מספר ספרים נוקטים בגישה מאוזנת, לדוגמה על ידי הכללתן של עדויות ניצולים ששרדו את כיתות היורים.

הצגתן של ההתארגנות וההתנגדות היהודית הינה חיונית, כדי להימנע מיצירת תדמית היהודי הפאסיבי, הקל להשפעה, מחוסר הפנים ויכולת הפעולה שהוא בבחינת "צאן מובל לטבח". באותה מידה חשוב גם להדגיש את הפאסיביות שנכפתה על הקורבנות, את חוסר האונים שלהם בתוך מערכת ההשמדה, ולהציג בכך את האפשרות ליוזמה ואקטיביות בתנאים ששררו באותה תקופה. פעמים רבות מנסים הספרים לגעת בחיי התלמידים כיום על ידי תיאור גורלם של בני גילם מתקופת השואה, בכך שהם מתארים את חיי הילדים מהשואה בהקשר לבית הספר, הפנאי שלהם ומשפחתם וזאת כדי ליצור אמפתיה כלפי היהודים. דוגמאות מביוגרפיות המתארות את אותה תקופה בחלק של המקורות החיצוניים משלימות פעמים רבות את טקסט המחברים על אירועים ועובדות היסטוריות, אשר לרוב מציגים את היהודים כקבוצה של קורבנות אנונימיים.

ניתן לומר שבדרך כלל נעשה מאמץ, בכל אחד מהספרים שנחקרו, ליצור קישור להווה ובכך מצד אחד להדגיש את הרלוונטיות של הדיון בנושא ההיסטורי ומצד שני לגעת בחיי התלמידים ולעורר בהם רגישות אליו. פעמים רבות נבנה הגשר בין הדורות על ידי תיאור פעילותם של הניאו-נאצים לאחר השואה. אופן נוסף לקישור להווה הינו נתינת משימות לתלמידים, שלעיתים אינן בעלות אופי היסטורי.

בכל הטקסטים בספרי הלימוד שנחקרו ניתן למצוא ביטויים או ניסוחים בעייתיים. לדוגמה, ברבים מהספרים מנוסחים התיאורים של כל שלבי הרדיפה וההשמדה בשפה פאסיבית כאשר מבצעי הפעולות לא מצוינים בשםם בבירור ובכך מופרדים המעשים מהמבצעים. נוצר רושם של מערכת מכונת הריגה אוטומטית, בה האנשים כמפעילים משחקים תפקיד משני, גלגלים קטנים במערכת השלמה, ללא אחריות ומרחב פעולה אישיים. העובדה שברוב הטקסטים מוזכרים רק שמותיהם של היטלר, גבלס וגרינג, עשויה להוביל למסקנה שמוסרת האשמה משאר הפושעים, כאילו אלו היו מבצעי פקודות ללא אידיאולוגיה.

כל ספרי הלימוד בהיסטוריה שנחקרו עושים שימוש בתמונות או בציורים, המשולבים בטקסט או מהווים חלק ממאגר המקורות החיצוניים. לרוב מראים התצלומים במיוחד את נקודת מבטם של מבצעי הפשע. כל עוד לא מובאות במקביל התבטאויות של הצד השני או תמונות משלב הרדיפה, מצטמצמת נקודת הראות לידי תפקיד קורבן סטאטי ופסיבי. כך קשה ליצור אמפתיה וקירבה לדמויות המוצגות. בדומה לתחום של ניסוחי שפה, גם כאן ניתן למצוא שימוש לא מכוון בתמונות, לעיתים יותר ולעיתים פחות. השימוש של מחברי הספרים בתמונות בלי הסבר או הקשר נלווה בטקסט המחברים או במשימות לתלמיד הוא בעייתי במיוחד, מכיוון שקיימת סכנה שקלישאות ויזואליות יתקבלו כמהחשות של מאפיינים אמיתיים ואובייקטיביים.

התמקדות מודגשת בהיטלר או במושעים ידועים אחרים שהיו מקורבים אליו, מובילה בנוסף על כך להפשטה של הפשעים ומבצעי הפשעים כדמויות בודדות, פתולוגיות ויצאואות דופן בסיפור

ההיסטוריה. הפוטנציאל האנושי והתנאים ההיסטוריים, בכללם הפשעים שהתאפשרו, נדחקים לפיכך לפינה. התבוננות מרובת רבדים בכל המעורבים באירועי השואה הייתה עשויה להוות חלק מסקירה היסטורית מקיפה ולהציע בחינה סוציולוגית-אנתרופולוגית, אשר בסופו של דבר הייתה גם תורמת להדגשת הרלוונטיות האוניברסאלית והעל-זמנית של הנושא.

הדיון בשואה נעשה כמעט אך ורק מתוך פרספקטיבה גרמנית מובהקת. אמירה זו תקפה בעיקר לתיאור שלבי שלילת הזכויות והרדיפה לאורך אירועי המפתח שהוזכרו לעיל. בעוד שבתיאורי ההשמדה מוזכרים לפחות במספר מקומות מחנות ההשמדה בפולין, והתמונות בחלקים אלו מראות מן הסתם קורבנות ממזרח אירופה, לא מוצגים פשעים כנגד כל יהודי אירופה. בנוסף, הנרטיב השולט של אושוויץ לא מראה את השמדת היהודים על אדמות סובייטיות. כמו כן אף אחד מהספרים לא דן בהבדל העמוק שבין אורח החיים של קהילות היהודים במערב אירופה לבין צורת החיים של יהודי מזרח אירופה בעיירות שעולמן הוחרב לחלוטין על ידי הנאצים. ההתמקדות בספרי הלימוד בתיאורים בעיקר מגרמניה נועדה לקרב את התלמיד הגרמני היום לאירועים שבוצעו אז במדינתו.

חשיבות האנטישמיות באידאולוגיה הנאצית מוצגת בדרכים שונות. בצד זה ניתן למצוא בספרים הסברים בהיקפים וברמות פירוט שונות. באופן כללי ניתן לומר, שההיסטוריה של האנטישמיות כמעט ואינה מוצגת על על כל ממדיה והיא מוגבלת לתחום גרמניה בלבד. במסגרת זו קשה להבין את הסיבות העיקריות בגללן היתה השואה יכולה להתרחש על אדמת אירופה (לדוגמה שיתוף פעולה עם הכובשים הגרמנים, צורות שונות של אינטגרציה או אי-השלטנות של יהודים בקהילות חיים השונות). השלכה חיובית של הפרספקטיבה הגרמנית הינה, שהיא נותנת מרחב גדול לחקור את תפקיד החברה הגרמנית בתקופת הנציונל-סוציאליזם. אף אחד ממחברי ספרי הלימוד לא מטיל ספק באשמה ובאחריות הכוללת המוטלות על הגרמנים. גם כאן ישנו תיאור היסטורי לוקה, שאינו כולל את "הפשעים הקטנים", האחראים, משתפי הפעולה ואלו שהרוויחו מהמצב בדרגות הנמוכות, ומוחמצת ההזדמנות להדגיש יחסי גומלין כלל חברתיים. מספר מפתיע של ספרים מציג תמונה סטאטית יחסית של מבצעי הפשעים, של הקורבנות ושל המתבוננים מהצד. במסגרת פרדיגמה זו, הבנויה מקטגוריות מוגדרות נראה לעיתים כאילו האוכלוסייה הגרמנית הייתה צבא של ניצבים ללא חופש פעולה ומודעות, חסרי אונים ואטומים. לעיתים קרובות מודחק התפקיד הפעיל שלקחו גרמנים רבים, לדוגמה כמלשינים או כמפקי רווח ישירים או עקיפים, מרכוש שנשלל מאזרחים יהודים, מאחורי תמונת הגרמנים כמסה מפורזת, הנעה בין הסכמה לזעזוע, מבולבלת ושטופת מוח.

מכיוון שהתכנון, ההוראות ופעולות מבצעי הפשעים, התחילו והניעו את מערך השמדת יהודי אירופה, הצגה כרונולוגית של האירועים לאורך פירוט פעולותיהם של הפושעים הינה הגיונית ומשרתת את האמת ההיסטורית. אבל מבנה סיפורי שכזה, כאשר במסגרתו נעשה ניסיון ליישם את קריטריון ריבוי הפרספקטיבות ובו זמנית את הרצון ליצור קירבה ואמפתיה של הקוראים כלפי הקורבנות, דורש להוסיף מאגר של מקורות היצוניים, המשקף את החוויות, הרגשות, התודעה והתגובה של היהודים.

Open-Access-Publikation im Sinne der CC-Lizenz BY-NC-ND

© V&R unipress GmbH, Göttingen

יצוג גרמניה והשוואה בספרי לימוד ההיסטוריה בישראל

על תוכניות הלימודים בהיסטוריה בישראל

תכנית הלימודים הישראלית בהיסטוריה מחולקת על פי חטיבות גיל: חטיבת הביניים (כיתות ז' עד ט') וחטיבה עליונה (כיתות י' עד י"ב). בחטיבת הביניים ההתמקדות היא בהיסטוריה של העולם המערבי ונושאי הלימוד נבחרו מתחום ההיסטוריה הפוליטית והחברתית ומתחום ההיסטוריה של התרבות. מאחר וההיסטוריה האנושית היא אחת, השילוב בין ההיסטוריה הכללית לבין ההיסטוריה של עם ישראל הוא עיקרון מנחה בבחירת הנושאים ובארגון. נושאי הלימוד מוצגים מנקודות מבט שונות – כדי שלימוד המקצוע בבית הספר ישקף את ההיסטוריה על כל מורכבותה, העיסוק בנושאים ייעשה מנקודות ראות שונות הנובעות מגישות שונות והשקפות שונות של בני התקופה ושל ההיסטוריונים החוקרים.

בחטיבה העליונה הוראת היסטוריה לתלמידים יהודים במדינת ישראל נשזרת סביב חוט השני של תולדות העם היהודי. לימוד עברו של העם היהודי הוא בסיס לטיפוח ההזדהות של התלמידים עם העם, החברה והמדינה. תולדות עם ישראל נלמדות הן כסיפור ההיסטורי המיוחד של העם היהודי והן בתוך ההקשר שלהן במסגרת ההיסטוריה הכללית. התכנית משקפת את ההשפעה שיש לתרבות המערב הדמוקרטית על המדינה והחברה בישראל, ואת מיקומה של מדינת ישראל במזרח התיכון.

להלן פירוט הנושאים הנלמדים על פי כיתות:

- כיתה ז' – ימי הביניים והעת החדשה המוקדמת: נוצרים, מוסלמים והיהודים.
יחידה 1: ימי הביניים.
- יחידה 2: העת החדשה המוקדמת.
- כיתה ח' – העת החדשה: יצירת חברה חדשה והתפתחות המדינה המודרנית ומקומם של היהודים בתהליכים אלה.
יחידה 1: הנאורות והמהפכות.
- יחידה 2: המאבק על הפוליטיקה, החברה והתרבות בעקבות המהפכות.

- כיתה ט' – העת החדשה: העולם והיהודים בעת חילופי המאות מהרבע האחרון של המאה ה-19 ועד שנת 1939.
- יחידה 1: העולם בעת חילופי המאות – המירוץ האימפריאליסטי.
- יחידה 2: מלחמת העולם הראשונה והשלכותיה.
- יחידה 3: בין שלום למלחמה.
- יחידה 4: מבית לאומי למדינה בדרך, ארץ ישראל בין מלחמות העולם.
- כיתה י' –
- יחידה 1: ממדינת מקדש לעם הספר: עם ישראל בתקופת בית שני או ערים וקהילות בימי הביניים והקהילה היהודית בהן.
- יחידה 2: הלאומיות בישראל ובעמים עד 1920.
- כיתות יא'-יב'⁶ –
- יחידה 1: טוטליטריות, נאציזם, אנטישמיות, מלחמת העולם והשוואה.
- יחידה 2: בונים את מדינת ישראל במזרח התיכון.
- לימודי בחירה (ברמה מוגברת) בחטיבה העליונה –
- יחידה 1: סדנת כתיבת עבודה.
- יחידה 2: לימוד מעמיק של שני נושאים מתוך האפשרויות הבאות –
- 1. הפעילות הציונית בארצות האסלאם בימי מלחמת העולם השנייה והעליות הגדולות מארצות האסלאם בשנים 1948 – 1967.
- 2. מפגש התרבויות בין יהדות לאסלאם בימי הביניים.
- 3. קהילת יהודי קרקוב בתקופת השואה.
- 4. מלחמת העצמאות.
- 5. אל מול עולם חדש: לבטים ומגמות בעידן האמנציפציה.
- 6. תולדות ארצות הברית.
- 7. יפן המודרנית.
- 8. סין המודרנית.

הוראת ההיסטוריה בבתי הספר הממלכתיים במגזר החינוך הממלכתי-דתי מבוססים גם הם על העקרון שלפיו תולדות עם ישראל שנלמדים הן כהיסטוריה הייחודית של העם היהודי והן בתוך ההקשר של ההיסטוריה הכללית תוך בחינת קשרי הגומלין ביניהן. נושאי הלימוד בחטיבה העליונה הם: מסורת ומודרנה בתולדות ישראל והעמים בעת החדשה, נאציזם ושואה, מיישוב הארץ להקמת מדינה בארץ ישראל.

הנושא "מסורת ומודרנה בעת החדשה" נחלק לשלושה חלקים: תופעות המודרנה, משבריה והתמודדות העם היהודי במודרנה. נוסף לתופעות המודרנה המרכזיות נידון בנושא זה אחד ממאפייניה הבולטים של העת החדשה – צמיחת האידיאולוגיות המודרניות: ליברליזם, לאומיות

6 רוב רובם של בתי הספר בארץ לומדים את התכנית בכיתה י"א בלבד.

וסוציאליזם, אשר הציגו פתרונות מהפכניים לתיקון חיי החברה והמדינה במציאות המודרנה המתהווה ושאוּבו את עיקרי רעיונותיהם מן הנאורות. למרות העיסוק בשאיפות תיקון העולם של האידיאולוגיות המודרניות ממוקד לימוד תקופת העת החדשה על פי התכנית בהבנת השניות והמורכבות של המודרנה. החלק השני מתמקד במיוחד בסוגיות משברי המודרנה.

כלימוד נושא השואה נחשפות בפני הלומדים האידיאולוגיה הנאצית שהביאה למלחמת העולם השנייה והשלכותיה על גורל היהודים. בתכנית מוצגות הדילמות שעמדו בפני היהודים ודרכי התמודדותם עם הניסיון לקידוש החיים ולשמירת צלם האדם בתנאים בלתי אפשריים וכן מוצגות דרכי התמודדותם עם סוגיות אמונה ושמירה על מצוות.

בנושא "מישוב הארץ להקמת מדינת ישראל" נלמד שתהליך השייבה לציון והקמת מדינת ישראל, כפי שהתרחש משלהי המאה ה-18, הוא תופעה ייחודית בתולדות עם ישראל. תהליך זה, שהביא להקמת המדינה והאתגרים שעמדו בפני מקימה, הוא הציר המרכזי שסביבו נבנתה היחידה זו. בנושא זה עוסקים בין היתר בדרכי התמודדות של הציבור הציוני-דתי שומר המצוות והמסורת בבואו לקחת חלק בעיצובה ובהגשמת חזונה של התנועה הציונית בארץ ישראל. על מנת להעמיק את הבנת התלמידים במשמעות תהליך התפתחות הבית הלאומי והקמת המדינה מתמקד הדיון בסוגיות המרכזיות שעברו כחוט השני במהלך התחדשות היישוב בארץ ישראל כגון: עלייה, התיישבות וביטחון. בתוך אלה נדונים המאבקים והמתחים החברתיים והרעיוניים שנלוו להקמת המדינה. מוקד לימוד נוסף השזור במסכת ההתרחשויות המוצגת בנושא מתייחס לאירועים האזוריים והגלובליים כגון: מלחמת העולם והשפעתן על המציאות החדשה שנרקמה במזרח התיכון ובארץ ישראל.

במגזר הערבי הוגדרו מטרות של הכרת פרקים מתולדות עם ישראל (בארץ ובתפוצות) לצד הכרת פרקים מתולדות הערבים והאסלאם והזיוק הזיקה למורשת ולתרבות הערבית-איסלאמית. התלמידים לומדים למשל על ההיסטוריה של האומיים והעבסידים, על ההיסטוריה של האימפריה העות'מאנית ועל תולדות הלאומיות הערבית המודרנית. בכיתה ט' נלמדים נושאים כמו מלחמת העולם הראשונה והעולם שלאחריה, הפאשיזם באיטליה, הרייך השלישי, מלחמת העולם השנייה ושואת העם היהודי. בחטיבה העליונה נלמדים בהעמקה בין היתר הנושאים הללו: תולדות המאה ה-20, מלחמת העולם הראשונה, העולם שלאחריה והסכמי השלום, אירופה בין שתי מלחמות העולם, מלחמת העולם השנייה והעולם שלאחריה בעידן "המלחמה הקרה". כמו כן נלמדים נושאים כמו תולדות עם ישראל בעת החדשה למן תחילת המאה התשע עשרה ועד קום המדינה, האנטישמיות באירופה, התנועה הציונית ושלבי התגבשותה, המוסדות היהודים בין שתי מלחמות העולם והנאצים והשמדת היהודים באירופה. מאחר שההיסטוריה האנושית היא אחת, בתכניות הלימודים מודגש השילוב בין ההיסטוריה הכללית לבין ההיסטוריה של הערבים והאסלאם וגם של ההיסטוריה של העם היהודי. על ידי שילוב כזה מתוודעים התלמידים לרבגוניותה של האנושות ולקשרים והזיקות בין קבוצות שונות. שילוב כזה מאפשר גם טיפוח ערכים הומניסטיים ואוניברסאליים ומביא לפיתוח השייבה מסתעפת וביקורתית אצל התלמידים.

א. השתקפות גרמניה ויצוג השואה בספרי הלימוד הישראליים

בדיקת האופן בו מוצגת גרמניה בפני התלמיד הישראלי מעלה כי גרמניה מיוצגת במגוון תקופות ואירועים, ולא רק כמי שאחראית לשואה. התלמיד נחשף לאירועים מתולדות גרמניה בתקופת ימי הביניים, העת החדשה וכמובן המאה ה-20. עם זאת, ייצוג גרמניה שלאחר מלחמת העולם השנייה לוקה בחסר בכל מגזרי הלימוד בישראל. האיזכורים של גרמניה המערבית הדמוקרטית מועטים ביותר בכל ספרי הלימוד בכל מגזרי הלימוד בישראל וכאשר הם קיימים הרי שההתייחסות היא מנקודת מבט יהודית-ישראלית. התלמיד הישראלי כמעט שאינו לומד על גרמניה בתקופת "המלחמה הקרה" והאיחוד של שתי הגרמניות. הגורם הישיר לליקוי זה הוא מבנה תכנית הלימודים הישראלית בהיסטוריה בכל מגזרי הלימוד. תכנית זו בנויה בסדר כרונולוגי מכיתות ו' ועד כיתות י"א-י"ב. היא מתחילה בלימוד תולדות יוון ורומי, ומסתיימת בסוגיות נבחרות מתולדות מדינת ישראל. המשמעות הישירה היא תמונת עולם חסרה של התלמיד הישראלי, אשר אינו מודע לתהליכים משמעותיים שעברו על אירופה בכלל וגרמניה בפרט לאחר המלחמה.

בספרי הלימוד של חטיבת הביניים בישראל המושג "גרמניה", בהקשר הגיאוגרפי של ימי הביניים ותחילת העת החדשה ובהקשר הלאומי בעת החדשה, מיוצג בהיבטים שונים: דתיים, תרבותיים, היסטוריים ואינטלקטואליים. יצוג זה הוא מרכזי ואינו דומה לייצוג של אזורים אחרים ובוטל לא רק בהקשר של הנושאים והמלל, אלא גם בהקשר של המפות, האיוורים והצילומים. בפרקים הדנים בימי הביניים כל תתי הנושאים אודות כלכלה, עיור, חינוך והשכלה, צמיחתן של ערים חדשות, מבוססים על דוגמאות מערי גרמניה (קלן, שפייר, רגנסבורג, ערי האנוזה, ליבק, פרנקפורט ופראג). תיאור הנושא הקשה של הפגיעה האנושה של העירוניים והצלבנים ביהודים היושבים בערי הריינוס (קלן, וורמס, מיינץ ומעט בשפייר) נדון בנימה עניינית. נושא קבלת היהודים לעיר הנוצרית, המקום שתפסו וההגנה הבסיסית והאוטונומיה המשפטית שזכו לה, מוצגים בצורה חיובית.

בספרי הלימוד לחטיבת הביניים, תחילת העת החדשה מיוצגת שוב בדוגמאות מגרמניה. יש יצוג נרחב של תופעות כמו המהפכה פרוטסטנטית (הרפורמציה), המצאת הדפוס כפתיח למהפכת הידע. סוגיות כמו תופעת הנאורות, אבסולוטיזם נאור, התהוות החברה המודרנית בעקבות המהפכות, מאבק למען צדק חברתי ועוד עוסקים בהרחבה בגרמניה. בחלק העוסק בהופעת האנטישמיות, מתוארת התופעה בגרמניה בצורה עובדתית ועניינית יחסית. העולם הבורגני מתואר כמעט כולו בעזרת דוגמאות מגרמניה הן במלל, הן בציטוטים והן באיוורים המלווים. כך גם נושא של הופעת התנועה הרומנטית, הליברליזם, וכמובן הלאומיות.

בכיתות ט' עוסקים התלמידים בין היתר בנושא האימפריאליזם ומלחמת העולם הראשונה. ההתייחסות לגרמניה היא אינפורמטיבית ועניינית. היא מוזכרת כאחת המדינות שנטלו חלק במירוץ האימפריאליסטי בין יתר המעצמות. בתיאור מצבי הקונפליקט, כגון הגורמים למלחמת העולם הראשונה וההסדרים אחריה, מוצגות עמדות הגרמנים לצד עמדות הצרפתים. הטקסט עשיר במקורות חזותיים, רבים מהם מתייחסים לגרמנים.

בספרי הלימוד לחטיבה העליונה בנושא הלימוד "ערים וקהילות בימי הביניים" נוכחותה של

גרמניה בולטת בשלב המבוא הכללי הדן בהתפתחות ערי אירופה. מראה העיר הגרמנית בימי הביניים נבחר לתמונה המעצבת המייצגת של ערים אירופאיות בתקופה זו (נירנברג, קלן). ההתפתחות הכלכלית מוצגת באמצעות ערי עמק הריין, רגסבורג וברית ערי האנוה. הקמת ערים חדשות מודגמת באמצעות העיר לייבק ופעולותיו של דוכס סכסוניה. הפרק הנוגע לקהילה היהודית בימי הביניים כולל דוגמאות, אירורים ומקורות הלקוחים מהתפתחות הערים בגרמניה/אשכנז. האזור המרכזי הוא אזור של העיר פרנקפורט והמקור המרכזי הוא המקור של ניתוח הפריווילגיה של יהודי שפייר.

בספרי הלימוד הישראליים לחטיבה העליונה, הדגים בנושא הלאומיות, גרמניה מוזכרת בעיקר כאחד המודלים ליישום רעיונות הלאומיות המודרנית. תכנית הלימודים מאפשרת למורה לבחור מודל אחד מתוך ארבעה – המודל הפולני, היווני, הגרמני והאיטלקי. רעיון מדינת הלאום הגרמני והתנועה הלאומית הגרמנית בין השנים 1800 ל-1871 מובא בספרים כחלק מהדוגמאות ללאומיות אירופית בתקופה זו. החלוקה הטריטוריאלית של גרמניה ושלטונו הזר של נפוליאון מצטיירים כגורמים העיקריים להתפתחות הלאומיות הגרמנית. ייצוג הלאומיות בספרים כולל היבטים היסטוריים-תרבותיים ואלמנטים של ההיסטוריה של הזיכרון. בולט לעין שתיאורי האספקטים הליברליים והאמנציפטוריים של התנועה הלאומית הגרמנית המוקדמת מצומצמים בספרי הלימוד יחסית לתרומה הגרמנית להיווצרות הלאומנות האתנית. מקום נכבד מקבלים ביסמרק ומדיניות "הדם והברזל" שלו. באמצעים אלה מיוצגת ההיסטוריה הגרמנית כ"דרך מיוחדת" (Sonderweg). גרמניה מופיעה גם בהקשר של ההיסטוריה של הציונות כגון מאמצי הציונים להשגת לגיטימציה בינלאומית באמצעות מאמציו של בנימין זאב הרצל במגעיו עם גורמים שונים בקרב המעצמות הגדולות.

בספרי הלימוד העוסקים באנטישמיות, טוטליטריות, מלחמת העולם השנייה והשוואה בולטת נוכחות גרמניה. בכל אחד מארבעת ספרי הלימוד החלק הארי של כל ספר מתמקד בגרמניה, בין השנים 1919 ל-1945. מעט נמצא על רפובליקת ויימאר והרבה נכתב על גרמניה הנאצית. החלק הראשון מוקדש לדיון בהתפתחותה ובהחלתה של שיטת המשטר הטוטליטרי המסייעת להבנת אופן מימושן של אידיאולוגיות קיצוניות כמו קומוניזם, פשיזם ונאציזם. קיימת הבחנה בין שלושת המשטרים, מאחר ורק הנאציזם אימץ את הגזענות כעיקרון מדיני, ובשמה ניהל רצח המוני ושיטתי של מיליוני בני אדם. החלק השני דן בתמורות בזירה האירופית בין שתי מלחמות העולם. חלק זה עוסק בהתעצמותן של תנועות לאומיות, במתחים בינלאומיים ובמעמדם המשתנה של מיעוטים לאומיים, בעיקר יהודים, באירופה ובארצות האסלאם. החלק השלישי, המרכזי, עוסק בנאציזם, בייחודיות של האנטישמיות הנאצית, במלחמת העולם השנייה ובשוואה. הנושא מתפתח על ציר כרונולוגי, המתחיל בלימוד נסיבות צמיחת המפלגה הנאצית עד התבססותה בשלטון והצעדים שנקטה נגד יהודי גרמניה. בהמשך נדונה מדיניות החוץ של גרמניה הנאצית ונבחנות הסיבות לפרוץ מלחמת העולם השנייה, תוך תיאור מדיניותם של הנאצים במדינות שכבשו. הפרקים הבאים עוקבים אחר ריכוז ובידוד היהודים בגטאות בפולין, התפתחות "הפתרון הסופי" והשמדת היהודים. מול אלה מובאים גם ביטויים של מרי והתנגדות, תוך סקירת

אירועי המלחמה. חלק זה נחתם בניתוח ניסיונות הצלה והתגובות להשמדה, לרבות תיאור השיקום של ניצולי השואה והחזרה לחיים של יהודי אירופה.

הדיון ברפובליקת ויימאר נמצא בספרי הלימוד במסגרת נושא הנציונל-סוציאליזם והשואה. מבחינה כרונולוגית, רפובליקת ויימאר אינה מקבלת מקום היסטורי נפרד אלא מקושרת לתקופה שבאה בעקבותיה ולפיכך היא מוצגת כ"טרום היסטוריה נציונל-סוציאליסטית". מבחינה תכנית, החומר בספרי הלימוד אודות תקופה זו מציג את רפובליקת ויימאר כעומדת בפני עצמה בהיסטוריה הגרמנית. ספרי הלימוד לא מתמקדים רק בבעיות המבניות ובמשברים שעברו על רפובליקת ויימאר. הם מתארים גם את הסיכויים הדמוקרטיים-ליברליים שהיו טמונים בשנים הראשונות של הרפובליקה ואת היציבות היחסית של המצב הפוליטי באמצע שנות העשרים בגרמניה. הרושם הכללי שמתקבל מהספרים הינו שהדמוקרטיה הראשונה שהוקמה על אדמת גרמניה לא נועדה לכישלון מראש. בכך מתבטא האופי הפתוח של ההיסטוריה הגרמנית. הספרים מרחיבים בעיקר בנושא של מצב היהודים בגרמניה בין מלחמות העולם. הצגת אישים פוליטיים כמו ולטר רנתאו, מאפשרת להראות כיצד יהודים השפיעו באופן אקטיבי על מהלך ההיסטוריה הגרמנית ובמקרה זה על הדמוקרטיה הגרמנית הראשונה.

בתקופה שבין השנים 1933 ל-1945 גרמניה מוצגת, מטבע הדברים בכל מגזרי החינוך בישראל, באור שלילי ביותר. למרות זאת, הניסוח הלשוני של המחברים הוא אקדמי, ענייני, לא מתלהם ומובא תוך הקפדה על הצגת מידע עובדתי וכמעט נטול הבעת רגשות. הגרמנים מכונים בעיקר נאצים, וגרמניה והנהגתה – גרמניה הנאצית, המדינה הנאצית, המדיניות הנאצית, ההנהגה הנאצית והשלטון הנאצי. נמצאים מעט מאוד ביטויים שליליים ביחס לגרמניה הנאצית ואוכלוסייתה (למשל "מדינה טוטליטרית פושעת", "מעשיהם הנפשעים של הגרמנים הנאצים"). כל הכותרות הן ענייניות, ללא סימני שאלה, גם בנושא "הפתרון הסופי" (למשל רצח היהודים בברית המועצות, "הפתרון הסופי" – הרצח השיטתי של העם היהודי; השלבים בביצוע "הפתרון הסופי", "ועידת ואנזה"). נעשה ניסיון להימנע משיבוץ סיפורים מסמרי שיער באמצעות קטעי מקור ומוצגות מעט תמונות של גוויות קטועי מקור חזותיים. לעיתים רחוקות נמצא ביטויים כגון "אופי אנטישמי בוטה", "הורדו מהקרונות באכזריות", או "שלטון רוע נפשע". בכל הספרים מוצגת קשת רחבה מתוך האוכלוסייה הגרמנית, במלל וביצוגים ויזואליים: נאצים – אדולף היטלר, בכירים בהנהגה הנאצית, מפקדי צבא גרמנים וחיילים בשטח, אנשים מן השורה, גברים, נשים ובני נוער; אך גם גרמנים לא-יהודים שנרדפו על-ידי השלטון הנאצי ומתנגדים למשטר הנאצי (כמו חסיד אומות העולם אוסקר שינדלר). ספרי הלימוד כוללים התייחסות לכל הקבוצות הלא יהודיות שנרדפו על ידי הנאצים ולא רק ליהודים, בהם הסוציאל-דמוקרטיים, אנשי דת, מי שכונו "א-סוציאליים", הומוסקסואלים, חולי נפש וחשוכי מרפא וכן בני לאומים שונים. המשמעות היא שהתלמיד הישראלי נחשף למלוא מורכבותו של המשטר הנאצי אשר רדף את כל מי שלא תאם את דימוי "האדם המושלם" להגדרתו. אין בהצגה זו של הדברים כדי להפחית מייחודיותה של השואה.

בספרי הלימוד הנוגעים לתקופת השואה ומלחמת העולם השנייה מועלות בכל ספרי הלימוד בכל המגזרים בישראל שאלות נוקבות ביחס לגרמנים בתקופה זו. על השאלה עד כמה הייתה

האוכלוסייה הגרמנית שותפה לפשע ומי היו הרוצחים ושותפיהם, המחברים מציגים את האחריות והשותפות באחריות לרדיפת היהודים ולרצח העם. הם מביאים דוגמאות נבחרות למדיניות האנטי-יהודית בגרמניה משנת 1933 שכללה שלילת זכויות, אפליה סוציאלית, בידוד חברתי ונישול של היהודים. זאת כדי שהתלמידים ילמדו מה שנעשה בגרמניה הנאצית לעיני כל, עוד זמן רב לפני הרצח ההמוני השיטתי ולנוכח מחאות בודדות ומיעוט ניסיונות להגשת עזרה בקרב האוכלוסייה הגרמנית. התלמיד נחשף למחקרים חדשים המבהירים שגרמנים רבים היו שותפים לפשע, ל"פתרון הסופי של השאלה היהודית", לא רק ההנהגה הנאצית ואנשי ס"ס, אלא גם הצבא הגרמני, משטרת הסדר הגרמנית, המינהל האזרחי, פקידי משרדי ממשלה שונים, כמו משרד הפנים, משרד המשפטים, משרד החוץ, המשרד לשטחים הכבושים במזרח, המשרד הראשי לענייני גזע ויישוב.

הצגת השאלה עד כמה האנטישמיות הרצחנית הייתה טבועה בגרמנים הנאצים מתבססת על ההנחה המוצגת שאת האכזריות וחוסר האנושיות ששלטה במבצעי רצח העם, ניתן להסביר רק בגורם אי-רציונלי – בשנאה תהומית ליהודים שניזונה מהאנטישמיות הנאצית הקיצונית, מאחר ועל אף התבוסות בחזיתות המלחמה השונות, לא ויתרו הנאצים על המשך השמדת העם היהודי עד לכניעת גרמניה.

על השאלה האם שואת העם היהודי תוכננה במודע בשלב מוקדם יותר או שמא במהלך מלחמת העולם השנייה הייתה הסלמה של הקיצוניות שלוותה בירידה עקבית של סף המעצורים וריסון התוקפנות, מובאות בספרי הלימוד תשובות שונות המייצגות שלוש גישות (הגישה ההתכוונותית – מתוך כוונה תחילה; הגישה הפונקציונאלית – לפי צרכים מקומיים; הגישה המשלבת), המוצעת על ידי היסטוריונים ישראלים ואחרים.

על השאלה מי ידע על הרצח ההמוני והשיטתי של היהודים במזרח אירופה התשובה בספרי הלימוד היא שרבים מאוד בגרמניה, בנוסף לרוצחים עצמם גם בני משפחותיהם ידעו על כך. חיילים שהיו שותפים לרצח שלחו לבני משפחתם מכתבים בהם תיארו את הרצח והצדיקו אותו, וגם תמונות בהם צולמו יורים ביהודים.

בספרי הלימוד ניתן מקום לתיאור גורלם של ילדים ובני נוער יהודים בשואה, בחלקם בני גילם של התלמידים. זאת במטרה להמחיש את מצבם ולקרב את הנושא לעולמם של הלומדים. הדבר בא לידי ביטוי במאמרים על חיי ילדים, ביומנים אישיים של בני נוער, בשירים, בתמונות ובציורים. בכל ספר מועלות שאלות נוקבות המעודדות את התלמיד להתמודד עם דילמות והממחישות את הקשיים עמם התמודדו ילדים ובני נוער בתקופת השואה.

ספרי הלימוד מעניקים מקום נרחב לדרכי ההתמודדות של היהודים עם הקשיים שנכפו עליהם על ידי הנאצים ומשפטי הפעולה שלהם ברחבי אירופה. הם עושים הבחנה בין דרכי ההתמודדות של היהודים על פי המדינות השונות והאזורים השונים בו מציינים מנעד רחב של דרכי תגובה בגרמניה (התארגנות, הקמת מסגרות פעולה עצמאיות עד הגירה) ועד תגובת יהודי צפון אפריקה. מובאות דוגמאות מהחיים היום יומיים על מגוונם הרחב והמרירות בגיטאות במזרח אירופה ועד גיוס לצבאות בעלות הברית. הסיפור ההיסטורי בספרי הלימוד מציג את הקהל היהודי כציבור יוזם ופעיל במציאות בלתי אפשרית ולא רק כקורבן פאסיבי.

בכיתות י"א-י"ב מתמקדת תכנית הלימודים בהיסטוריה במאבק על הקמת מדינת ישראל ובסוגיות נבחרות מתולדותיה. המיקוד הוא באירועים במזרח התיכון והמשמעות הינה שנושאים כגון "המלחמה הקרה" ושיקום אירופה לאחר המלחמה מוזכרים רק כאשר יש בהם רלוונטיות לסוגיות המרכזיות – מדינת ישראל ועיצובה. גרמניה מוזכרת בחלק זה בהיבטים מצומצמים ביותר המתייחסים לעיצוב זיכרון השואה במדינת ישראל: החקיקה הישראלית בנוגע לעשיית דין בנאצים ועוזריהם ומשפט קסטנר; משפט אייכמן; פרשת השילומים – הדיון הציבורי בישראל; טבח הספורטאים הישראלים באולימפידת מינכן. בכל המקרים הללו ההתייחסות לגרמניה היא מינורית ביותר. כך לדוגמה בנושא משפט אייכמן נקודת המבט היא יהודית – השפעת המשפט על הציבור הישראלי. כאשר מוזכרת גרמניה שלאחר מלחמת העולם השנייה הרי שהיא מופיעה כ"גרמניה המערבית והדמוקרטית" – הגדרה המבחינה בבירור בין גרמניה הנאצית, גרמניה המזרחית הטוטליטרית וגרמניה המערבית. גישה כזו יוצרת עבור התלמיד הפרדה ברורה בין גרמניה בתקופת השלטון הנאצי וגרמניה שלאחר המלחמה ומונעת דמוניזציה של גרמניה. אין ביחידות הלימוד הללו התייחסות לתהליכי השיקום של גרמניה לאחר המלחמה, מקומן של מזרח ומערב גרמניה ב"מלחמה הקרה" והאירועים שהובילו לאיחוד גרמניה.

ב. המלצות להצגתה של גרמניה בספרי לימוד ההיסטוריה בישראל

1. אנו מבקשים להדגיש כי בהמלצות של הוועדה הישראלית-גרמנית הראשונה לחקר ספרי לימוד שפרסמה מסקנותיה בשנת 1985 נכתב (עמ' 17): "בתיאור ההיסטוריה הגרמנית ראוי ורצוי להבהיר את הקשרים מימי הביניים עד להווה ולהימנע מראיית ההיסטוריה הגרמנית כמובילה באופן הכרחי לשיאה בנציונל סוציאליזם. סיום מלחמת העולם השנייה אינו סוף פסוק לתולדות גרמניה. ההיסטוריה של הרפובליקה הפדרלית הגרמנית ושל הרפובליקה הדמוקרטית הגרמנית רצוי שידונו בה בספרי הלימוד". אנחנו מדגישים, שהמלצה זו עדיין תקפה בתוספת מובנת מאליה שגם איחוד גרמניה בשנת 1990 צריך להוות חלק מחומר הלימוד בכל המגזרים במדינת ישראל.
2. במסגרת תיאור התנועה הלאומית הגרמנית מומלץ להרחיב את הידע המובא בפני התלמיד הישראלי בכל המגזרים בישראל גם אודות אלמנטים ליברלים ואמנציפטוריים שלה (בעיקר בתחילת דרכה) זאת לצד הצדדים היחודיים והאתניים של הלאומנות הגרמנית באותה תקופה. עם זאת, מומלץ להימנע מתיאור חד-צדדי של איחוד גרמניה על ידי ביסמרק כדי לא ליצור רושם אצל התלמיד שמדובר ב"דרך מיוחדת" (Sonderweg) שמובילה בהכרח לנציונל-סוציאליזם.
3. מומלץ להציג את הרפובליקה הווימארית כיחידה היסטורית עצמאית במיוחד מבחינה כרונולוגית ולנתק אותה מההקשר שבו היא מוצגת בספרי הלימוד הישראליים תחת הפרק של הנציונל-סוציאליזם. בנוסף על כך, מומלץ להרחיב בכל מגזרי החינוך בישראל את הידע

- ההיסטורי של התלמיד אודות נושאים חברתיים, התפתחות תרבותית ושלטונית בתקופה זו כדי לאפשר את הבניית ההבנה כי המדובר בדמוקרטיה גרמנית ראשונה.
4. יש להכליל בספרי הלימוד בהיסטוריה בכל מגזרי החינוך בישראל את היצוג של גרמניה שלאחר מלחמת העולם השנייה תוך שימת דגש על הנושאים הבאים:
- א. ההתמודדות עם העבר הנאצי ברפובליקה הפדרלית של גרמניה ועיצוב תרבות הזיכרון בגרמניה.
  - ב. המדיניות הפוסט-מלחמתית של גרמניה כלפי אויביה לשעבר, מדינות המערב ומזרח אירופה, תחת הנהגת הקנצלרים קונרד אדנאואר וילי ברנדט.
  - ג. בניית מערכת היחסים בין הרפובליקה הפדרלית של גרמניה לבין מדינת ישראל על רקע הקשר המיוחד בין שתי המדינות ושני העמים, עם דגש על החברה האזרחית והדור הצעיר (כמו שיתוף פעולה בין איגודי העובדים גרמנים וישראלים וחילופי נוער בין גרמניה לישראל).
  - ד. ההיסטוריה של איחוד גרמניה בשנים 1990 – 1989 על רקע חלוקת גרמניה לאחר מלחמת העולם השנייה וההתפתחות השונה של כל אחת משתי המדינות.
  - ה. תפקידה המרכזי של גרמניה בתהליך איחוד האירופה וייצובה.
5. הוועדה מודעת לעובדה שתכני ספרי הלימוד בישראל נגזרים מתכנית הלימודים. זו האחרונה אינה עוסקת, מתוך החלטה מודעת, בעכשווי אלא באירועים שהתרחשו עד לתחילת שנות השמונים של המאה ה-20.
- לנוכח מגבלת תוכנית הלימודים המחייבת, מומלץ לתת מקום נרחב יותר לגרמניה שלאחר מלחמת העולם השנייה – להיסטוריה של ההתפתחות השונה במערב ומזרח גרמניה וכן להיסטוריה של איחודן במסגרת תכנית הלימודים החדשה כאשר זו תיכתב.
6. מומלץ לכתוב יחידות לימוד על יחסי ישראל-גרמניה במסגרת לימודי ההרחבה בהיסטוריה (נושא העשורים הראשונים של מדינת ישראל). מומלץ שיחידות לימוד אלה תעסוקנה בכינון היחסים בין שתי המדינות, היחסים המיוחדים בין ישראל לגרמניה וכמובן – האירועים שהובילו לאיחוד גרמניה.

יצוג ישראל בספרי לימוד הגיאוגרפיה ובאטלסים בגרמניה

א. השתקפות ישראל בספרי לימוד הגיאוגרפיה ובאטלסים בגרמניה

תכניות הלימוד למקצוע הגיאוגרפיה של מספר מדינות, מאפשרות במסגרת הנושא אזורי-תרבות גיאוגרפיים את הדיון ב-"אוריינט" כ-"אזור מתח בפוליטיקה העולמית" – לפי תכנית הלימוד בבוואריה לכיתה ח' בגמנסיה. חלק מתכניות הלימוד מביאות את ישראל או את הסכסוך במזרח התיכון כדוגמא אפשרית. במדינות אחרות נותנות תכניות הלימוד למורים מרחב להכניס פרספקטיבות שונות על ישראל לתוך השיעור במסגרתם של נושאים כמו "תהליכי פיתוח בחקלאות" או "משאב המים כמקור לסכסוך".

כמעט כל 150 הספרים שבמדגם אשר נחקרו מזכירים את ישראל ובכך היא מיוצגת כמעט בכל סוגי בתי הספר ובכל הכיתות בגרמניה. אולם, מבחינת היקף הייצוג ישנם הבדלים גדולים. רק בכחמישית מהספרים ניתן למצוא רצף של תוכן מפורט המכיל טקסט, תמונות, מפות ומקורות חיצוניים המוקדשים לנושא ישראל, בעיקר בקרב הספרים לכיתות ז' ח' אבל גם בספרים לחטיבה העליונה. בספרי הלימוד היקף התוכן נע בין עמוד אחד בלבד לפרק בעל שמונה עמודים. לצד זאת מוזכרת ישראל בקצרה בהקשרים מגוונים אחרים. בספרים שנחקרו נספרו 210 מפות ו-196 אמצעים ויזואליים אחרים בהם מוזכרת ישראל.

ניתן להבחין בשלושה דגשים עיקריים בתכנים המציגים את ישראל על גבי רצף של מספר עמודים: 1. הסכסוך במזרח התיכון, 2. העימות סביב בעיית המים, 3. שיטות השקייה מודרניות בחקלאות. נושאים אלו מופיעים בספרים של כל סוגי בתי ספר ובכל הכיתות. ברבים מהספרים נושא בעיית המים מופיע במשולב עם נושא הסכסוך במזרח התיכון או עם הצגת שיטות ההשקיה המתקדמות; לעיתים מופיעים כל שלושת הנושאים יחד. הקישור בין שלושת הנושאים מתחק ככל שהספרים חדשים יותר כאשר נושא הסכסוך נעשה יותר ויותר דומיננטי.

בעוד שבספרים לחטיבת הביניים, במיוחד לכיתות ו-ח', נידונה ישראל במסגרת הפרקים בנושא האוריינט או המזרח התיכון, כאשר כותרות הפרקים כבר מדגישות כי מדובר באזור של סכסוך (למשל "המזרח הקרוב והמזרח התיכון – אזור טעון מתח" או "האוריינט כאזור של סכסוך"), מופיעה ישראל בספרים לחטיבה העליונה בעיקר בפרקים בנושאים כלליים יותר כמו

"משאבים – ניצול, סיכון והגנה", "חקלאות באזורים אקולוגיים שונים" או "אינטראקציה בין הטבע לאדם".

לצד הצגת ישראל במסגרת שלושת הנושאים שפורטו לעיל מוזכרת ישראל בהיקף של מספר פסקאות עד עמוד שלם תחת נושאים כמו אזורי טבע, כלכלה או תירות. ניתן למצוא פסקאות בודדות על תל אביב כמוקד היי-טק או על חשיבות ים המלח. קישורים קצרים לישראל מופיעים גם על גבי מספר רב של מפות, סטטיסטיקות, דיאגרמות ואורים. מגוון הנושאים הוא גדול ומכיל בין היתר פירוט מאפיינים מיוחדים של הטבע בארץ בספרים לכיתות ה' ו'. בהמשך, בנתוני האקלים בישראל או המרחב העירוני-גיאוגרפי של ירושלים בספרים לכיתות ז' ח' ועד מקורות חיצוניים, סטטיסטיקות ודיאגרמות לדוגמה של ה-Human Development Index, מספר הגולשים ברשת ברחבי העולם או צריכת המים בעולם בספרים לכיתות ט' י' ולחטיבה העליונה. הפרקים הדנים בסכסוך במזרח התיכון תחת כותרות כמו "המזרח התיכון כחבית חומר נפץ" או "אזור העימות המזרח התיכון – סכסוך פלסטיני" מוגבלים להתך כרונולוגי קצר בהיסטוריה של הסכסוך. הטקסט מלווה במפות, תמונות ומשימות עבודה. נקודת המבט מתחלפת לעיתים קרובות, כך שגם ישראל וגם הערבים או הפלסטינים מצטיירים לעיתים כצד התוקף ולעיתים כקורבן. בדרך כלל, מתוארים גם הניסיונות להשגת שלום. עם זאת, הטקסטים והתמונות מתמקדים בצורה מצומצמת בפרספקטיבה הטריטוריאלית ובטענות של כל צד לבעלות על אותו מרחב. עקב כך, הספרים מתמקדים בניגודים בין הצדדים בלבד. תופעה זו בולטת במיוחד באופן ייצוג ירושלים, המראה את ההבדלים (בתשתיות, באופי מערכת המשפט ובנגישות למשאבים), בין מערב ירושלים (יהודית), לבין מזרח ירושלים (הערבית). הספרים אינם מציינים פנים אחרות של העיר (לדוגמה הפן המינהלי, הכלכלי והאקולוגי). הספרים מדגישים את חשיבות ירושלים לשלוש הדתות המונותאיסטיות, לרוב עם המסר – בצורה ישירה או עקיפה – שלאף אחת מהדתות או הקבוצות האתניות אין זכות בלעדית על העיר. באופן כללי ניתן לומר שהיקפם הצר של הפרקים הרלוונטיים (לרוב עמוד כפול אחד או שניים), אין בו די מרחב להראות את מורכבות הסכסוך במזרח התיכון, על ממדיו ההיסטוריים והאקטואליים.

במסגרת הדיון בקונפליקט סביב המים, המוטיבים המרכזיים המופיעים בספרים הינם המחסור במים והבעיה בחלוקתם. כותרות פרקים אופייניות הן לדוגמה: "המאבק על המים", "חומר למריבה – המים" "מים הם כוח". נושא המים מוצג בספרים לעתים קרובות על ידי הצבה של נתונים אודות כמות המים הנגישה מול נתונים אודות ניצול המים בישראל, בשטחים ובמדינות השכנות. בפרקים מוצגת לעתים המשמעות האסטרטגית של מקורות הירדן ושל השליטה הישראלית בהם או מצויין הניצול המירבי של מי הירדן ושל מאגרי המים בשטחים על ידי ישראל. במספר ספרים מתואר בזבוז המים לכאורה בישראל לאור המחסור האזורי במים או לאור קשיי הנגישות למשאב בשטחים הפלסטינים, ומצטרף כאן טיעון אקולוגי ואפילו מוסרי סמלי. בו זמנית – ובסתירה מסוימת למה שתואר לעיל – מוצגת ישראל כמדינה המודעת היטב לצורך בחלוקה שווה של המים והמשקיעה מאמצים ליצירת שיתוף פעולה ולמציאת פשרות בנושא זה כולל פתרונות טכנולוגיים במים. הספרים החדשים שהופיעו בשנים האחרונות משתמשים לעתים

קרובות בדוגמאות נוספות באזור, בנוסף על ישראל, כמו לדוגמה טורקיה וסוריה, כדי להדגים את שאלת המחלוקת סביב המים.

התיאור של האופן האחראי והזהיר בו מתייחסת ישראל למשאב המים בסקטור החקלאי עומד בניגוד מסוים להתמקדות בסכסוך סביב סוגיית המים שתוארה לעיל. בעוד שהכתיבה אודות ישראל בספרי הלימוד בהקשר של הסכסוך במזרח התיכון והעימות סביב המים הינה ביקורתית בדרך-כלל כלפי ישראל הרי שבהקשר של שיטות השקייה בחקלאות מוצגת ישראל בעיקר באור חיובי. ישראל מוצגת כמדינה מתקדמת ביותר, שבעזרת חדשנות טכנית והתנהלות אחראית ושקולה עם משאב המים, מגיעה להישגים חקלאיים מרשימים באיזור (חצי) יבש. היא נאבקה בחלוקה הבלתי צודקת של המים ובולמת את התדרדרותן של בעיות אקולוגיות כמו המלחת הקרקע. כותרות כמו "הנגב – השקיה חכמה" מדגישות את הגישה החיובית לנושא. פרקים אלו עוסקים בין היתר בהשקיה בטפטפות במדבר, מוביל המים בין הכנרת לנגב, מכוני הטפלה או חממות. יש לציין לטובה את הדיון המאוזן ורב הפרספקטיבות בנושא, אבל בו זמנית להיות ערים לרושם המוטעה העלול להיווצר אצל התלמידים על פיו ישראל היא אמנם מדינה מודרנית ומתקדמת אבל עדיין ברובה חקלאית.

מאחורי אופני הייצוג של ישראל במסגרת שלושת הנושאים 1. הסכסוך במזרח התיכון, 2. העימות סביב בעיית המים, 3. שיטות השקייה מודרניות בחקלאות, עומדים מבנים נרטיביים מסוימים ומודלים גיאוגרפיים שונים. בספרים שנחקרו ניתן למצוא ארבעה נרטיבים עיקריים, בהם או דרכם מוצגת ישראל: נרטיב גיאוגרפי מסורתי שמתמקד בתכונות הארץ, נרטיב "אזורי התרבות" (Kulturerdteile), נרטיב הקידמה ונרטיב הסכסוך. הנרטיבים השונים משקפים את שלבי התפתחות הגיאוגרפיה כמדע וכתחום לימוד בבית הספר; הם מכילים איפיונים מכלילים (אינקלוסיביים) או שוללים (אקסקלוסיביים) ואופני קישור בין תכנים חשובים. מכיוון שהשימוש בנרטיבים השונים לא תמיד אחיד בספרי הלימוד ניתן לעיתים קרובות למצוא מספר נרטיבים שונים אחד אחרי השני בספר לימוד אחד. הבו-זמניות של נרטיבים שאינם בני אותו הזמן, מובילה לאמירות סותרות בכתיבה על ישראל. הבחנה זו בולטת בעיקר בדוגמה של בעיית המים.

בעיות רציניות נובעות מיישום נרטיב "אזורי התרבות", השולט ברבים מספרי הלימוד שנחקרו. הגישה הנמצאת בבסיס נרטיב זה היא שנוייה ביותר במחלוקת בתחום לימודי הגיאוגרפיה בבתי הספר בגרמניה. על פי גישה זו מחולק כדור הארץ לעשרה איזורים לכאורה הומוגניים בעלי "תרבות" לכאורה בלעדית, כאשר התרבות נתפסת כאן כתכונה קבועה של המרחב ואזורי התרבות מובנים כיחידות עצמאיות שניתן להפריד ביניהן בגבולות ברורים. בתוך מה שמוצג כמו "אזור תרבות האוריינט" או אפילו "העולם הערבי" ישראל נתפסת אוטומטית כגוף זר מבחינה תרבותית, דתית או אתנית. כתוצאה מכך, מוכללות טעויות עובדתיות לספרים והעמדה הפרו-אסלאמית או פרו-ערבית שנובעת מגישה זו מובילה לחד צדדיות ולעיוותים. בחיבור בין הנרטיב האזורי-תרבותי לבין נרטיב הקונפליקט טמונה הסכנה שמנקודת ראות זו ישראל תיתפס ככוח תוקפן וכמדינה חסרת אחריות מבחינה אקולוגית. כתוצאה מכך ניתן להבחין בנטייה של מספר מחברי הספרים "להוציא" את ישראל מכלל האזור, המתבטאת באופן מילולי ויזואלי.

במקרים אלו, רשימות מונחים ומשימות לתלמיד מציירים תמונה של ישראל כמדינה בעייתית ומיליטנטית הגורמת לעימותים באזור.

חקר ספרי הלימוד מעלה שהשימוש בשפה המתמקדת בדיכוטומיות המבליטה ניגודים, במיוחד בנושא הסכסוך במזרח התיכון או בעיית המים. ניסוחים נורמטיביים או אמוציונליים אמורים כפי הנראה למשוך את תשומת הלב של התלמידים, אבל בשיטה זו תמונה הסכנה שדעת התלמידים תוסט לכיוון מסוים או תוביל לתפיסה דטרמיניסטית של הסכסוך הישראלי-ערבי. הדבר בא לידי ביטוי בכותרות פרקים כמו "המזרח התיכון כחבית אבקת שריפה" או "המאבק על 'הארץ הקדושה'", בכותרות מקורות כמו "יכולת העל של הטרור" אבל גם במשימות שמבקשות מהתלמידים להסביר "מדוע נלחמים תושבי האיזור אחד בשני מזה מאות שנים" ולדון בשאלה כיצד ניתן לפתור את הסכסוך. מעבר לכך ניתן להבחין בחוסר דיוק מסוים בשימוש במושגים. כך לדוגמה נעשה שימוש במושג "פלשתינה" לעיתים קרובות לא רק כמושג היסטורי-גיאוגרפי המתאר איזור מסוים או כיחידה פוליטית-טריטוריאלית תחת המנדט הבריטי עד לשנת 1948, אלא גם בהקשרים אקטואליים כמושג אזורי כולל המכיל בתוכו גם את ישראל וגם את שטחי האוטונומיה הפלסטינית.

בעוד שבפרקים בספרי הלימוד על שיטות ההשקיה מופיעות בעיקר דיאגרמות, טבלאות וסכמות לצד תמונות (למשל של יקבים בנגב, חממות ותרבויות השקיה), שמתעדות פתרונות הנדסיים להתגברות על מכשולי הטבע (סכמה שמופיעה לעיתים קרובות הינה פרופיל הגובה של מוביל ירקון-נגב), בפרקים על הסכסוך במזרח התיכון מופיעות בעיקר תמונות או קריקטורות. ניתן לזהות את השפעתם המגמתית של אמצעי תקשורת בתמונות שמייצגות אירועים אלימים באופן סטראוטיפי (זורקי אבנים מול חיילים חמושים), בתים הרוסים ברצועת עזה או מחסומים ישראלים. מוטיב הכותל המערבי וכיפת הסלע מובא פעמים רבות בכדי להדגיש את הקירבה הפיזית של שני האתרים הקדושים ולהמחיש את פוטנציאל העימות שנובע מטענות הבעלות המתחרות של שתי הדתות. תמונה שמופיעה פעמים רבות מייצגת את הרצון לשלום מציגה הפגנה למען השלום בהשתתפות צעירים פלסטינים וישראלים.

בעמודים שמוקדשים לישראל בספרי הלימוד שנחקרו מופיעות 88 קריקטורות ותמונות אודות ישראל או בהקשר אליה וכן 39 מפות קרטוגרפיות. מעבר לכך ישנן 12 מפות נוספות בהן מופיעה ישראל בשני האטלסים שנבדקו במחקר. רוב המפות המופיעות בספרי הלימוד ובאטלסים הינן בנושאי המים והסכסוך במזרח התיכון. יש מספר מצומצם של מפות טופוגרפיות וכן מספר מפות בנושא פריסת הקיבוצים, ים המלח וחלוקת העיר ירושלים. ההמחשות הקרטוגרפיות של נושא המים מציגות את ישראל כמדינה שמשכילה לחלק ולנצל את המשאב הנדיר בעזרת מערכת תשתיות מפותחת ומובלעת בהן ההנחה שהמדינה תוכל גם בעתיד להתמודד עם בעיות אספקת המים בעזרת אמצעים טכנולוגיים. חשוב לציין, שבחלק מהמפות מופיעים עדיין פרויקטים, כמו לדוגמה הובלת מים מתורכיה לעמאן, מהים התיכון לים המלח או תכנית מוביל המים מתורכיה לישראל או לסירוגין מהנילוס לישראל, שאמנם נידונו, אך מעולם לא יושמו.

המפות הדנות בהתפתחות הטריטוריאלית של ישראל, גם בספרי הלימוד וגם באטלסים, משלבות נתונים על שינויים בגבולות ישראל עם נתונים על פריסת ההתיישבות היהודית, בין

היתר גם בשטחים. שורה של מפות ולוקות באי דיוקים גם בעובדות ההיסטוריות שהן מציגות וגם בניסוח הכותרות; חלק מהחלוקות הטריטוריאליות, כמו לדוגמה שיוך הגולן לשטחים הפלסטיניים, שגויות. מעבר לכך נוצר חוסר איזון באמצעות שימוש בהכללות שונות ובסמלים; אמירה זו תקפה בעיקר למקרים, בהם הפעילות של ישראל במסגרת ניצול הקרקע והטענה לבעלות עליה מודגשת באופן חד צדדי על ידי סימונים קרטוגרפיים.

סיכום

ישראל מופיעה בספרי לימוד בגאוגרפיה בגרמניה במספר הקשרים שונים. הנושאים שבמסגרתם מרחיבים הספרים בנושא ישראל מתמקדים לרוב בשני הנושאים הקונפליקטואליים: הסכסוך במזרח התיכון ובעיית המים, וכמו כן בשיטות ההשקיה בחקלאות שמתוארות מנקודת מבט מודרניסטית וניטרלית יותר. בספרים החדשים של השנים האחרונות, ניתן להבחין בחפיפה בין סוגיית המים ונרטיב הקונפליקט. ההתייחסות לישראל נמצאת ביחס ישיר לגישה הנקטת בספרי הלימוד. הנרטיב הכללי השולט בספר או בפרק שבו מופיעה ישראל, משפיע ישירות על האופן שבו מוצגת ישראל. בעוד שבמסגרת נרטיב המודרניזציה – אותו ניתן למצוא בעיקר בפרקים על שיטות ההשקיה – ישראל מוצגת בעקביות באור חיובי, מעורר נרטיב "אזורי התרבות" את הרושם, שישאל הינה נטע זר באיזור ולא חלק אינטגרלי מ"האוריינט". במסגרת נרטיב הסכסוך משתדלים רוב מחברי ספרי הלימוד לשמור על איזון, ריבוי פרספקטיבות ואובייקטיביות. עם זאת, לצד הצגה עניינית ומאוזנת ניתן למצוא גם טעויות, חד צדדיות ועיוותים. המקום המצומצם בספרי הלימוד שמוקדש לעתים לנושא אינו מאפשר עיבוד מעמיק של מורכבותו.

בולטת העובדה שלמעט מקרים בודדים, רבים מהנושאים הקשורים בישראל אשר ניתן היה להכלילם בספרי הלימוד באופן גיאוגרפי-מדעי ואשר היו יכולים לעורר ענין בקרב התלמידים כלל אינם מופיעים בהם. אחד הנושאים שנעדר מספרי הלימוד הוא מדינת ישראל כמדינת מהגרים. נושא זה נכלל בספרי הלימוד של שנות השבעים והשמונים (כפי שמצאה אז הוועדה הישראלית-גרמנית הראשונה לחקר ספרי לימוד שפרסמה את מסקנותיה בשנת 1985), ואילו עתה הנושא נעדר מספרי הלימוד החדשים שהוצאו לאור בשנים האחרונות. באותה מידה מתעלמים הספרים משיתוף הפעולה הרחב בין ישראל לגרמניה על רקע מערכת היחסים המיוחדת בין שתי המדינות. אתגרי הגלובליזציה בפניהם עומדת הכלכלה והחברה הישראלית לא באים לידי ביטוי בספרי הלימוד. באופן כללי ניתן עדיין להסיק עם הקביעה של וועדת חקר ספרי הלימוד הראשונה משנת 1985, שלמרות העמדה הכוללת החיובית כלפי ישראל, בחירת הנושאים בספרי הלימוד עלולה "ליצור אצל התלמידים את הרושם, שישאל הינה מדינה מיוחדת, שאינה בעלת צרכים יום-יומיים רגילים כמו כל מדינה אחרת".

ב. המלצות להצגתה של ישראל בספרי הלימוד לגיאוגרפיה ובאטלסים בגרמניה

1. מומלץ להימנע מהצגה חד-צדדית של ישראל כמוקד התרחשויות קונפליקטואליות מתמשכות. במקום זאת מומלץ לשמור על איוון ולא להציג את ישראל רק בהקשר של עימותים טריטוריאליים או כגורם הדומיננטי בסכסוכים סביב המים. מומלץ לתאר גם את המקום המיוחד של ישראל במזרח התיכון לדוגמה מנקודות מבט היסטוריות-גיאוגרפיות, תרבותיות, דתיות, דמוגרפיות, כלכליות או חברתיות. מומלץ להציג את ישראל כאחת הדוגמאות הייחודיות של מדינה שעשתה תהליך התפתחות מהיר בזמן קצר יחסית.
2. מומלץ להציג את הגיוון הכלכלי של ישראל ולהבליטה כמדינת Start-Up. יש לחזק את הייצוג של ישראל בהקשרים של הכלכלה העולמית ולהדגיש את תפקידה החשוב במחקר הבסיסי, האקדמי ואת הישגיה החדשניים בתחומים עסקיים כמו טכנולוגיה רפואית, אנרגיה או פלטפורמות אינטרנט. בהסתמך על הנחיות תוכניות הלימודים מומלץ לעשות זאת בעיקר בפרקי הספרים המסבירים את ההיבטים הכלכליים של תהליך הגלובליזציה. בהקשר זה ניתן גם להזכיר את חברותה של ישראל בארגונים בינלאומיים כמו ה-OECD ולציין את שיתוף הפעולה בין ישראל לגרמניה במחקר ובפיתוח, במיוחד בתחומים עתידיים בעלי השלכות גלובליות כמו טכנולוגיית איכות הסביבה.
3. יש להימנע מהצגת הכלכלה בישראל (כמו לדוגמה תחום ההיי-טק), רק בהקשר של אינטרסים אסטרטגיים ומטרות צבאיות של ישראל בכדי להימנע מהצגתה כמדינה צבאית-מלחמתית.
4. במקרים שתוכניות הלימודים במדינות הגרמניות דורשות לימוד אודות אזורים חצי-יבשים וניצולם, מומלץ להציג את האמצעים הנדסיים החדשניים בהם משתמשת ישראל בכדי לפתור את בעיית מחסור המים באזור, כפי שאכן נעשה במספר ספרים חדשים. בו זמנית יש להימנע מלהציג את ישראל באופן שעלול לגרום לרושם כאילו הכלכלה שלה מתבססת בעיקר על החקלאות. לכן, לצד שיטות השקיה מתקדמות בחקלאות מומלץ לתאר יותר פרויקטים לניצול ולהפקת מי שתייה, למשל פיתוחים חדשים בתחום התפלת מי-ים.
5. כאשר מתוארים נושאים תרבותיים-גאוגרפיים במזרח התיכון, יש להדגיש את משמעות ישראל כמרכז ההיסטורי של שלוש הדתות המונותאיסטיות ויחסי הגומלין ביניהן. מומלץ לא להציג את יחסי הגומלין בין הדתות רק כתחרות אלא להעדיף את תיאור הדו-קיום שלהן זה לצד זה במרחב העירוני, במיוחד בירושלים, ולהדגיש את שיתוף הפעולה שמתקיים בתחומים מגוונים.
6. בהקשר הדיון בתנועות הגירה גלובליות – היסטוריות ועכשוויות – מומלץ להציג את ישראל כמדינה של מהגרים, אשר במהלך התפתחותה נקטה בצעדים משמעותיים לקליטתם ולשילובם של מהגרים מכל העולם.
7. במסגרת תכנים גיאוגרפיים-פיסיים מומלץ להדגיש יותר את תופעות הטבע הייחודיות

- לתוואי הנוף היחודיים לישראל (למשל ים המלח, המכתשים בנגב). על ידי תיאורן של שמורות טבע מוגנות (לדוגמה עין-גדי) ניתן להציג את ישראל כמובילה בתחום שימור אזורי טבע מסוג זה.
8. יש להימנע מניסוחי כותרות שמדגישות מלחמה וקונפליקט כמו "המזרח התיכון כחבית חומר נפץ", "האוריינט כאזור מתוח" או "ישראל – המאבק על המים" כדי שלא להציג את ישראל כמדינה שוחרת סכסוכים. בהקשר של נרטיב "אזורי התרבות" יש להימנע מתיאורים קיצוניים אודות ישראל כגורם (היחיד) להפרעות ולסכסוכים בתוך אזור שלעיתים קרובות מתואר כשקט, אקזוטי ובעל אופי מסורתי-איסלמי. המלצה זו תקפה גם לסדר ולכותרות של תתי-הפרקים הרלוונטיים ובעיקר ליחידות של חומרי לימוד, קבוצות מנחים והמשימות הנלוות.
9. יש להימנע משימוש בתמונות או קריקטורות, שבאופן חד-צדדי מעבירות סטראוטיפים בהקשר של נושאי הסכסוך. לעומת זאת יש לעגן את הצגת ישראל כמדינה מודרנית, דמוקרטית ומגוונת גם בתמונות חדשות ובאיוורים, שמשקפים את המגוון הטבעי, האנושי והחברתי של ישראל.
10. מומלץ לנקוט זהירות בשימוש במושג "פלשתינה". יש להבחין בין התיאור הגיאוגרפי-היסטורי של האזור לבין המושג הפוליטי-עכשווי. השימוש הנכון במושג "פלשתינה" הוא כאשר מתארים את האזור בתקופה של טרום הקמת מדינת ישראל בשנת 1948. כאשר מדובר בתקופות מאוחרות יותר יש להימנע מהתיאור הכולל של הארץ כ"פלשתינה" בעיקר בכותרות הפרקים; במקום זאת יש להשתמש בשמות המדויקים של המדינות או היחידות הטריטוריאליות או הפוליטיות כפי שנהוג בקונטקסט המדיני-בינלאומי.
11. מומלץ לנקוט במשנה זהירות גם בהצגות קרטוגרפיות של ישראל בספרי הלימוד ובאטלסים. במפות היסטוריות, לצד נכונות הנתונים וציטוט מקור הנתונים, חשוב להקפיד על ניסוח מדויק של כותרת המפה, מקרא המפה, סימוני אזורים וגבולות נכונים. כמו כן חשוב להקפיד על הצגת רצף מפות כרונולוגי שלם אשר יאפשר להבין שינויים שבוצעו בשטח כתוצאה מתהליכי משא ומתן וניסיונות להגיע להסדרים. בנוגע לשפה הקרטוגרפית, יש ליחס חשיבות עליונה לשמירה על שפה ניטרלית, בעיקר בבחירת הצבעים, שימוש בסמלים ובדירוגי הכללות שנוצרים דרך החלפות קני מידה. יש להימנע גם מהכללות א-סימטריות במפות, במיוחד בנוגע לשטחי מדינת ישראל, השטחים ורצועת עזה, כמו שיש להימנע מהתמקדות חד-צדדית בסכסוך הישראלי-פלסטיני.

יצוג גרמניה בספרי לימוד הגיאוגרפיה ובאטלסים בישראל

על תכניות הלימודים בגיאוגרפיה בישראל

הוראת הגיאוגרפיה בישראל עברה בעשור האחרון שינויים הבאים לידי ביטוי בתכניות לימודים חדשות, חומרי לימוד מעודכנים, (רובם גם בגרסה דיגיטלית). תכניות הלימודים החדשות נותנות מקום רחב לנושאים סביבתיים תוך מתן דגש ליחסי גומלין אדם-סביבה. הן משלבות דוגמאות אקטואליות ורלבנטיות הממחישות לתלמידים את התהליכים הפיסיים והאנושיים המתרחשים במרחב תוך דיון בסוגיות ודילמות בתחומי החברה, הכלכלה, הגיאו-פוליטיקה ועוד. התכניות החדשות, בשונה מהתכניות שקדמו להן, אינן מתמקדות בגיאוגרפיה רגיונלית. פרט למדינת ישראל והמזרח התיכון, לא נלמדים חבלי ארץ ומדינות בעולם כנושאים בפני עצמם. חלקים ניכרים בתכניות הלימודים מוקדשים לסוגיות ונושאים גיאוגרפיים רוחביים ומשלבים דוגמאות רבות מארץ ישראל ומהעולם כולו. תכניות הלימודים בגיאוגרפיה בבית הספר היסודי ובחטיבת הביניים הן חובה לכלל התלמידים בישראל. בחטיבה העליונה אין חובת למידה והיבחנות.

תכנית הלימודים בגיאוגרפיה בחטיבת הביניים (כיתות ז'-ט') מתמקדת בנושאים הבאים: בכיתה ז' – אוכלוסייה וישובים, בכיתה ח' – כדור הארץ והסביבה, כיתה ט' – גיאוגרפיה של ארץ ישראל. תכנית הלימודים בגיאוגרפיה בחטיבה העליונה (כיתות י'-י"ב) ממקדת את יחידות הלימוד על פי שכבות הגיל והם: גיאוגרפיה של ארץ ישראל, גיאוגרפיה של המזרח התיכון, ניתוח תופעות יסוד במרחב, הפיתוח והתכנון המרחבי, האדם במרחב החברתי תרבותי וכדור הארץ והסביבה.

א. השתקפות גרמניה בספרי לימוד הגיאוגרפיה ובאטלסים בישראל

בחטיבת הביניים (כיתות ז'-ט') גרמניה מיוצגת בכל ספרי הלימוד. בספרי לימוד אלה מוזכרת גרמניה בהקשרים שונים 33 פעמים. גם בספרי הלימוד הנלמדים בחטיבה העליונה (כיתות י'-י"ב) נמצאו איזכורים של גרמניה בכל הספרים. בספרי לימוד אלה מופיעה גרמניה 131 פעמים. גרמניה מופיעה יותר פעמים מכל מדינה אחרת באירופה המערבית. האיזכורים מופיעים באופנים שונים: משולבים בטקסט הרציף, טקסט מודגש, טבלאות, דיאגרמות, מפות, איורים וצילומים. כל האיזכורים קצרים יחסית ואף איזכור לא תופס יותר מחצי עמוד. בין כל האיזכורים יש 19 תמונות ואיורים ו-8 מפות.

הנושאים בהם גרמניה מוזכרת עוסקים בתחומי גיאוגרפיה מגוונים כמו: דמוגרפיה, גיאוגרפיה יישובית – עירונית וכפרית, גיאוגרפיה כלכלית, מדדי פיתוח כלכליים ודמוגרפיים, גיאוגרפיה פיזית, גלובליזציה וכן בהיבטים תרבותיים ודתיים. אי אפשר למצוא בספרים אלה דגש על נושא אחד מוגדר (נרטיב) שמתייחס בהרחבה לגרמניה. ברוב המקרים מופיעה גרמניה כחלק מרשימה של מדינות נוספות. אין בספרי הלימוד כותרות שמזכירות את גרמניה.

בחלק גדול מהאיזכורים מוצגת גרמניה כמדינה מפותחת וחזקה מבחינה כלכלית. איזכורים אלה מדגישים את מיקומה הגבוה של גרמניה ברשימת המדינות המפותחות. לדוגמה: אחד האיזכורים הוא טקסט קצר המציין כי בשנת 2004 נמצאו הנהלות ומרכזים של רוב החברות הרב לאומיות בגרמניה, כמו גם בארה"ב, צרפת, יפן ובריטניה. איזכור זה מגדיר את גרמניה כמתאפיינת ברמה גבוהה של גלובליזציה. דוגמה נוספת היא טבלה שבה מוצגת גרמניה בין המדינות בהן רמת השימוש באינטרנט ובטלפונים סלולריים גבוהה מאוד, שני מדדי פיתוח המעידים על גרמניה כמדינה מפותחת מאוד.

בספרי הלימוד שנושאים הוא גיאוגרפיה פיזית יש מעט מאוד איזכורים של גרמניה. בספרים אלה יש איזכורים של חוקרים גרמניים כמו למשל, הגיאולוג והמינרלוג הגרמני פרידריך מוס שפיתח שיטה לקביעת קושי של מינרלים או החוקר הגרמני אלפרד וגנר שניסח תיאוריה המסבירה את תהליך נדידת היבשות. חוקר גרמני אחר שזוכה לאיזכור הוא המטאורולוג והקלימטולוג ולדימיר פטר קפן שפיתח את השיטה המקובלת למיון אזורי אקלים בעולם. חוקרים אלה מוזכרים בספרי הלימוד של שתי חטיבות הגיל. ספרים אלה עוסקים בתופעות טבע שונות וביחסי גומלין בין אדם לטבע. במספר מקרים הדוגמאות שבאות להדגים תופעות אלה מובאות מגרמניה כמו למשל נמל המבורג שממוקם באסטואר נהר האלבה.

ספרי הלימוד עוסקים בנושאים דמוגרפיים כמו ילודה, תמותה, הגירה ועוד. בנושאים אלה אפשר למצוא איזכורים של גרמניה כדוגמה לתופעות אלה במדינות מפותחות, ברוב האיזכורים כחלק מרשימת מדינות. לדוגמה, בספר "האדם במרחב החברתי-תרבותי" שנלמד בחטיבה העליונה כנושא בחירה לבחינת הבגרות יש דיון המתמקד במודל התמורה הדמוגרפי. הטקסט המנתח את שלבי המודל מתייחס לשלב במודל שבו נמצאת גרמניה. בגרמניה שיעור ילודה שלילי, מה שמאפיין מדינות מפותחות מאוד. בספר "הפיתוח והתכנון המרחבי" שנלמד גם הוא כנושא בחירה בחטיבה העליונה, בפרק שעוסק בהגירה כחלק מהתופעות המאפיינות את הגלובליזציה,

מופיעה תמונה להמחשה המציגה חנויות למכירת ירקות, פירות, תבלינים ועוד. חנויות אלה שייכות למהגרים ממוצא תורכי ונמצאות ברובע קרויצברג בברלין. הטקסט שצמוד לתמונה מסביר אותה ומרחיב את ההסבר על נושא המהגרים בברלין.

דוגמה נוספת לנושא הדמוגרפי מוצגת בספר "אנשים וישובים" שנלמד בחטיבת הביניים. בדיאגרמה הסוקרת את המדינות הקולטות הגירה מוצגת גרמניה כאחת המדינות הקולטות מיליוני מהגרים, כמו גם ארה"ב, אוסטרליה, ניו זילנד וצרפת. כותרת הדיאגרמה המלווה היא "גרמניה יעד להגירה". דיאגרמה זו מציגה את גרמניה כיעד למהגרים רבים מכל העולם. בנוסף על כך היא מצביעה על כך שגרמניה היא מדינה שבה מתגוררים אנשים עם רקע אתני, תרבותי ודתי שונה. כאן, כמו באיזורים נוספים, גרמניה מופיעה כחלק מרשימת מדינות. הנתונים מבליטים את המספרים הגבוהים של המהגרים שהיא קולטת והמשמטמע מכך שגרמניה הינה מדינה פלורליסטית.

בספרי הלימוד של החטיבה העליונה מופיעים שמונה איזורים של גרמניה בנושאי איכות הסביבה. אחד האיזורים הוא תמונה. הספר "כדור הארץ והסביבה" מקדיש כחצי עמוד לשיקום נהר הריין תחת הכותרת "סיפורה של מערכת אקולוגית שניפגעה ושוקמה". טקסט מפורט זה מונה את הגורמים שפגעו במערכת הנהר ומסביר כיצד שוקם הנהר על ידי גרמניה ומדינות אירופאיות נוספות דרכן זורם הנהר שהתגייסו כדי לשקם את הנהר ולטהר את השפכים שהוזרמו אליו. באיזור אחר, באותו הספר, מוזכרת גרמניה כאחת המדינות שהחליטו לסגור בהדרגה את תחנות הכוח הגרעיניות כמענה לבקשת המפלגות הירוקות כדי לצמצם סיכונים חוצי-גבולות. לצד הצגת גרמניה במסגרת הנושאים שפורטו לעיל, מוזכרת גרמניה במספר פסקאות קצרות בנושאים כמו גיאוגרפיה יישובית עירונית וכפרית עם דוגמאות מגרמניה ומישראל (התיישבות הטמפלרים בישראל במאה ה-19), הקשר בין התפתחות הכלכלה בישראל לשילומים שקיבלה מגרמניה.

ברוב המפות הרלוונטיות באטלסים שנחקרו לא מופיעה גרמניה כנושא בפני עצמו אלא במסגרת הקשרים כלל-אירופיים. לצד מפות פיסיות מצויות בעיקר מפות כלכליות בנות יותר מעשר שנים. באטלס אחד, חבל הרוהר (Ruhrggebiet) והעיר ברלין מקבלים מפות מיוחדות. מפת ברלין נפרשת לצד מפות של פאריס ולונדון כסדרה של שלוש מפות אשר מדגישה את ההתפתחות ההיסטורית והפונקציונלית של העיר. מפת חבל הרוהר שנכללת באטלס הישראלי אינה עדכנית מכיוון שהחבל עבר שלב התפתחותי ושינה פניו מאזור תעשייה כבד לשעבר למטרופולין בעל מאפיינים פוסט מודרניים שהינו רב גוני ומתפתח.

סיכום

גרמניה מופיעה בספרי לימוד הגיאוגרפיה בישראל אמנם באיזורים קצרים אך תמיד באור חיובי ובמגוון של הקשרים שונים. הנושאים שבמסגרתם מרחיבים הספרים בנושא ישראל מתמקדים בעיקר בכלכלה, דמוגרפיה תרבות ואיכות סביבה. גרמניה מוצגת כדוגמה למדינה מפותחת,

סובלנית, פלורליסטית ופתוחה למגוון תרבויות. כן היא מוצגת כמדינה בעלת חשיבות מרכזית באירופה ובעולם. בחלק גדול מהספרים גרמניה מוזכרת ומשמשת להמחשת חומר הלימוד יותר מכל מדינה אחרת באירופה. בנוסף, ספרי הלימוד מזכירים חוקרים והוגי דעות גרמנים רבים שלתוצאות מחקריהם השפעה על תחומי גיאוגרפיה רבים. בכל ספרי הלימוד יש משימות לתלמידים המתבקשים לחקור וללמוד נושאים הקשורים לגרמניה. ספרי לימוד הגיאוגרפיה מציגים את גרמניה החדשה, המודרנית, ללא כל "צל" של משקעי העבר.

הוועדה הישראלית-גרמנית הראשונה לחקר ספרי לימוד המליצה בשנת 1985 להרחיב ולהעמיק בנושאים ספציפיים בגיאוגרפיה הכלכלית של גרמניה. בהקשר זה, היא המליצה להתייחס להתפתחות אזורי כלכלה חשובים בגרמניה כמו חבל הרוהר או אזור כלכלי מתפתח בשטוטגרט ולשינויים המלווים את המעבר מתעשייה כבדה לתעשייה עתירת ידע. כמו כן המליצה הוועדה הראשונה לחקר ספרי הלימוד להרחיב את הצגתה של ברלין.

המלצות אלה כמעט ולא יושמו בספרי הלימוד שנבדקו על ידי הוועדה הנוכחית. חבל הרוהר מוזכר בקצרה פעם אחת ואף מופיעה תמונה המראה נוף המאפיין את עברו של החבל שכלכלתו התבססה על תעשייה כבדה. צריך לזכור שמאז המלצות משנת 1985, בכל נושא התוכן חלו שנויים רבים ושבתוכניות הלימודים בגיאוגרפיה בישראל אין התמקדות עוד בגיאוגרפיה אזורית. במקום להתמקד בחשיבות המועטה של התעשייה הכבדה בחרו מחברי ספרי הלימוד את דוגמת שיקום נהר הריין כדי להראות את גרמניה כמדינה שמשקיעה מאמצים ומשאבים בשמירת איכות הסביבה. בכך הם מצביעים על גורמים שנעשים יותר חשובים לתעשייה עתירת ידע.

ברלין מופיעה מספר פעמים בספרי הלימוד בהקשרים שונים. תמונה של ברלין וטקסט קצר מסבירים את הנושא של מדרג עירוני. בנושא הגירה מוזכרת החומה שהפרידה בין ברלין המערבית לברלין המזרחית. הטקסט מציין שהחומה נפלה בשנת 1989 כשברלין אוחדה. בנוסף מוזכרת העיר כיעד עכשווי למהגרים. בשני ספרי לימוד מופיעה תמונה של הפסל "ברלין" ולידה טקסט קצר המתייחס לפסל ולדרך בה הוא מסמל את מעמדה המיוחד של ברלין: הכמיהה לאיחוד והקשר הבלתי נפרד בין שני חלקי העיר. ברלין זוכה ליותר חשיפה בספרי הלימוד בישראל אך הצגתה היא מאוד אקראית. אין להתייחס לכך כאל פרק לימוד מסודר שעוסק בברלין.

ב. המלצות להצגתה של גרמניה בספרי הלימוד לגיאוגרפיה ובאטלסים בישראל

1. מומלץ לא להגביל את הצגת גרמניה בספרי הלימוד לגיאוגרפיה בישראל לצינונים קצרים ובודדים, אלא להרחיב בכמות ובאיכות ולספק בכך לתלמידים/ות הזדמנות להעמיק בנושאים מגוונים דרך הדוגמה של גרמניה. על רקע העובדה, שתכנית הלימודים למקצוע הגיאוגרפיה בישראל – כמו תכניות הלימודים בגרמניה – לא מקדישה יחידות לימוד שלמות למדינות

- מסוימות, מכוונת המלצה זו להעמקה והרחבה נקודתית של מידע על גרמניה במגוון נושאים ודיונים מתאימים על פני תכנית הלימודים כולה עבור חטיבת הביניים והחטיבה העליונה.
2. ההרחבה וההעמקה של המידע על גרמניה כפי שתואר לעיל עשויה להיכלל במסגרת הנושאים הבאים:
- א. גרמניה כמדינת מהגרים רב-תרבותית – האתגרים בקליטת המהגרים בהקשר האירופי והגלובלי;
  - ב. התפתחות ברלין מאז איחוד גרמניה על רקע החלוקה של העיר במשך עשרות שנים והתמורות שעברה בתחומים שונים לאחר איחוד גרמניה;
  - ג. המפנה האקולוגי בגרמניה והחיפוש אחר מקורות אנרגיה אלטרנטיביים בהקשר למדיניות אנרגיה שונה בארצות אירופה;
  - ד. מגמות ותמורות בכלכלת גרמניה לאורך השנים לאור האתגרים של שינוי המבנה הכלכלי ואתגרי הגלובליזציה.
3. הוועדה ממליצה לשלב בספרי הלימוד קטעים הדנים בנושאים הרלוונטיים לשתי המדינות בעיקר בהקשרים גלובליים. קטעים אלו יכולים לתאר את שיתוף הפעולה בין גרמניה וישראל בתחומים אלו וגם לדון במשותף ובשונה בהתמודדות המדינות עם אתגרים אקולוגיים, כלכליים או חברתיים. נושאים שעשויים להתאים לדיון שכזה הינם לדוגמה:
- א. שינויי האקלים ופיתוח בר-קיימא.
  - ב. הגנת הטבע.
  - ג. הגירה.
  - ד. תיירות.
  - ה. תשתיות טכניות ושמירה על משאבי טבע.
4. מומלץ לעדכן את המפות בנתונים אקטואליים, במיוחד את התכנים בנושא אנרגיה. ניכר שבאופן כללי ישנה התמקדות חזקה בסוגיות כלכליות-גיאוגרפיות ולכן מומלץ להכניס לחומרי השיעור מפות בנושאים נוספים. לשם כך מוצע שיתוף פעולה בין צוות ישראלי לבין מכון לייבניץ לגיאוגרפיה (Leibniz-Institut für Länderkunde) בלייפציג, שהוציא לאור את האטלס הלאומי של הרפובליקה הפדרלית Nationalatlas Bundesrepublik Deutschland וממשיך לעדכן את המפות במסגרת האתר www.nationalatlas.de

Open-Access-Publikation im Sinne der CC-Lizenz BY-NC-ND

© V&R unipress GmbH, Göttingen

יצוג ישראל בספרי לימוד באזרחות בגרמניה

על מאפייני ספרי הלימוד ללימוד אזרחות בגרמניה

ספרי הלימוד החדשים באזרחות בגרמניה מכילים בעיקר אוסף של מקורות וחומרים שונים המובאים לצורך עריכת דיונים בכיתה וכן טקסטים מאת מחברי ספרי הלימוד המציגים רקע לכל נושא. המקורות בספרי הלימוד הם קטעי עיתונות, קטעים מספרי עיון וממאמרים אקדמיים, קריקטורות, מפות, תמונות, סטטיסטיקות ועוד. חומרי הלימוד נבחרים על פי עקרונות דידקטיים כגון: התאמה לגיל תלמידים, המחשה על ידי דוגמאות, דיון סביב בעיה והבנת עקרון המחלוקת בנושאים פוליטיים (הקונטרובסליות) שהינו מרכזי לתחום הדעת. המשימות הכלולות בספרי הלימוד משלימות את המקורות, זאת במסגרת המגמה העכשווית במערכת החינוך הגרמנית הדוגלת בפיתוח מיומנויות למידה של התלמידים. אי לכך, הספרים מכילים משימות בעלות אופי מתודי משמעותי כמו ניתוח מקרה, כתיבת ראיון או משחקי הדמייה. קטעי הטקסט שנכתבו על ידי מחברי הספרים מהווים לרוב הקדמה, הסבר או השלמה בלבד למקורות הללו. הבעיה באופי ספרי לימוד האזרחות הללו היא שלא ניתן להבין את כוונות מחברי ספרי הלימוד ישירות מהתוכן של חומרי הלימוד. אי לכך, ערכם של טקסט פרובוקטיבי, מקור המביע עמדה פוליטית מחודדת, קריקטורה או תמונה מסוימת, מתברר רק בתוך ההקשר של הפרק המלא בו הם מופיעים. המקורות עשויים לדוגמה להוות חלק מאוסף של עמדות מנוגדות המיועדות לעידוד בחינה ביקורתית של התלמידים, הקדמה שאמורה להעלות שאלות לדיון או איפיון של דמות עבור משחק תפקידים. הכוונות של ספר הלימוד מתבהרות רק לאחר הבנת ההקשר כולו ויש לחלץ אותן מתוכו, מפני שלעיתים נדירות הן כתובות במפורש בטקסט.

א. השתקפות ישראל בספרי לימוד באזרחות בגרמניה

ההתייחסות לישראל בספרי הלימוד הגרמניים באזרחות הינה מועטה יחסית. 31 ספרים מ-115 ספרי לימוד לחטיבת הביניים והחטיבה העליונה אשר נחקרו נוגעים בישראל בצורה זו או אחרת. מתוכם, הרוב המוחלט (22 ספרים) דן בישראל באיזכורים קצרים ופעמים רבות כבדרך אגב בצורה של נתונים על מפות ואמצעי המחשה, טבלאות וגרפים, באירורים או באמצעות מספר מועט של שורות.

דיון מפורט בנושא ישראל מופיע רק בהקשר של הסכסוך במזרח התיכון. תשעה מבין ספרי הלימוד שנחקרו מקדישים חלק או אף פרק שלם לנושא העימות הערבי-ישראלי ולהיבטים השונים שלו. היקפם של טקסטים אלו נע בין 5 עמודים ל-14 עמודים. שני ספרים לחטיבה העליונה מקדישים לנושא הסכסוך 29 עמודים ו-65 עמודים. הפרקים בנושא הסכסוך במזרח התיכון משולבים לרוב בתוך יחידות לימוד רחבות יותר בנושאים כמו "מבנים פוליטיים עולמיים", "סכנות לשלום", "אבטחת השלום והעתיד בעולם אחד" או "בטחון בינלאומי".

ברוב הפרקים שהוזכרו לעיל הגישה לחומר נעשית באמצעות שיטת "ניתוח אנליטי של סכסוך" או שיטות דידקטיות דומות. במהלך מספר שלבים אנליטיים על התלמידים לענות על שאלות בנושא התוכן, הגורמים ותוואי הסכסוך, לגלות מהם האינטרסים העכשוויים ומהם האמצעים העומדים לרשות הצדדים לסכסוך ולנסח את ההערכה שלהם לגבי התפתחויות עתידיות. מהדוגמה של הסכסוך במזרח התיכון לומדים התלמידים באופן זה כיצד ניתן לנתח עימותים בינלאומיים, בכדי להגיע בסופו של דבר ליישם את השיטה של ניתוח קונפליקטים, להציע לפתרונות אפשריים ולדון בהם. בהתאם למטרה זו נבחרים המקורות וחומרי הלימוד ומנוסחות המשימות לתלמידים. עקב כך, כותבי ספרי הלימוד מתאימים את התכנים והמבנה שלהם לדרישות הגבוהות העומדות בבסיס פיתוח מיומנויות למידה מגוונות בקרב התלמידים. במקרים אלו נידון נושא ישראל או הסכסוך במזרח התיכון במסגרת הקריטריון הדידקטי של למידה מתוך דוגמאות; ספרים אחרים משתמשים בדוגמאות אחרות, כמו המלחמות באפגניסטאן, בעיראק או בארצות הבלקן. אחד מהספרים שנחקרו דן לא רק ברמה הפוליטית של הסכסוך במזרח התיכון אלא גם מקדיש פרק מיוחד לשאלת חלוקת המים באזור כמקור לסכסוך על משאבים ובכך נוגע בנושא ששייך בדרך כלל לספרי לימוד הגיאוגרפיה.

רוב ספרי הלימוד המציגים את הסכסוך במזרח התיכון משתדלים לעקוב אחר העקרונות הדידקטיים של התמקדות בבעיות, ריבוי-פרספקטיבות וקונטרוברסאיליות ומספקים תמונה מאוזנת של הסכסוך. האתגר המרכזי הינו לשקף את המורכבות ההיסטורית והאקטואלית של הסכסוך ובו בזמן לשלב באופן ביקורתי תפיסות שמוצגות בכלי התקשורת על מנת לדבר אל לב הקורא הצעיר (אורינטציה הממוקדת בציפיות ובנסיונות של התלמיד). לצורך כך, יש להקצות די מקום לפיתוח הנושא, כפי שנעשה במספר ספרי הלימוד לחטיבה העליונה. אלו מעמיקים בשורשים ההיסטוריים של הסכסוך במזרח התיכון, נוותנים די מקום לצד הישראלי ולצד הפלסטיני בכדי להציג את עמדותיהם, מתארים את תפקידם של גורמים איזוריים ובינלאומיים נוספים, משלבים פרשנויות מדעיות בעלות עמדות שונות ומתעמתים בביקורתיות עם תמונות

אקטואליות של הסכסוך, המעוררות תגובות רגשיות ועם בירור הכוונות שמאחורי תמונות אלה. בספרי הלימוד שנחקרו קיימים ייצוגים של הסכסוך ברמה גבוהה יחסית ותוך שמירה על איזון בהצגה של הצדדים בפרקים קצרים יותר או על גבי מספר מצומצם של עמודים. לצד ייצוגים מאוזנים של הסכסוך ניתן למצוא פרקים רבים שכוללים ייצוגים בעייתיים, קיצורים לא מוצדקים ועיוותים. ממחקר ספרי הלימוד ניתן להבחין בשלושה גורמים מצמצמים אשר גורמים לחלק מהייצוגים הבעייתיים הללו: צמצום תכני, צמצום נושאי וצמצום באמצעי המחשה.

הצמצום התכני נגרם כתוצאה מהתמקדות בהיבטים נבחרים בלבד של הסכסוך כאשר ההתמקדות הינה על גורמים מדיניים. לעומת זאת, היבטים חברתיים, אזרחיים או כאלה הנוגעים למדיניות פנים, נדחקים לשוליים. צמצום נושאי נגרם כתוצאה משימוש בדיכוטומיות כמו ישראל נגד פלסטין או הפרדה של נושאים השזורים אחד בשני. צמצום באמצעי המחשה/מדיה נוצר כתוצאה מדחיסתן של עובדות במסגרת מצגות מסכמות או שילובן של תמונות ללא הקשר המשמעות לאיור בלבד. בין הייצוגים הבעייתיים ביותר בלטו:

- עיבודים סכמתיים "סטרייליים" המוגבלים לסיכומים כרונולוגיים וכוללים מעט מאוד מקורות הייצוגיים, ובכך לא תורמים להבנה של הסכסוך ולא עומדים בקריטריונים של ריבוי-פרספקטיבות או קונטרוברסיאליות.
- הצגת הסכסוך במזרח התיכון כדרך ללא מוצא בעזרת מבנה הפרקים, שימוש בשפה נורמטיבית או תמונות וקריקטורות אשר רומזים כי אין מוצא לסכסוך ומטילים ספק באפשרות של פתרונות מדיניים.

בעיות נוספות נוצרות כתוצאה מקיצורים או מצמצום חד-צדדיות לדוגמה על ידי השמטה או עיוות בהצגת העמדות הישראליות ברשימות המפרטות את הנושאים המרכזיים של העימות או את התנאים המקדימים לפתרון הסכסוך. לעיתים קרובות ניתן למצוא אף טעויות ואי דיוקים בהצגת העובדות היסטוריות. בחלק מהספרים מתווסף לכך שימוש מגמתי חד צדדי בתמונות, אשר ללא עיבוד אנליטי נוסף, מוביל להטיה לרעת ישראל ומתיר רושם ריגשי עז. הליקויים שפורטו לעיל מעוררים לעיתים תחושה של חד צדדיות מסוימת, המשקפת את הסובייקטיביות של אמצעי תקשורת ההמוניים בנוגע לסכסוך במזרח התיכון.

ברבים מהספרים שנחקרו מופיע הסכסוך במזרח התיכון באופן מצומצם ביותר לדוגמה כתמונות על עמודי השער לפרק או תמונות מפורזות בפרקים שונים בנושא שמירה על השלום ועימותים בעולם וכנותנים על מפות בנושא מלחמות או קונפליקטים אקטואליים כלשהם. חוץ מהקשר הסכסוך במזרח התיכון או לימוד גישה מתודית לניתוח סכסוכים מופיעה ישראל רק בפרקים בנושא הטרור המודרני בדמות האויב וכיעד של ארגונים איסלאמיים קיצוניים; מעבר לכך ניתן למצוא את ישראל בסיכומים ובמפות המפרטים את מדינות בעלות נשק גרעיני.

מלבד מספר ספרים יוצאי דופן רוב הספרים לא דנים בהיבטים פנים-מדינתיים או פנים-חברתיים של ישראל. הפרקים לא מספקים מידע רב על ישראל כדמוקרטיה מודרנית המושתת על עקרונות מערביים, על תפקיד החברה האזרחית בישראל, על יחסי דת ומדינה והשפעתם על

החברה בישראל, על ישראל כחברה של מהגרים, על מעמדו של המיעוט הערבי או על הכלכלה הישראלית המגוונת החל מחקלאות ועד להיי-טק. בהקשר של הסכסוך במזרח התיכון חסרה העמקה ביחסי הגומלין בין מדינות הפנים והחוץ בישראל וברב-גוניות של העמדות והדעות בקרב החברה בישראל בנוגע לפתרונות אפשריים לסכסוך.

רק ספר אחד דן בקצרה במערכת היחסים המיוחדת בין ישראל לגרמניה כאשר הוא מציג את תפקיד גרמניה בסכסוך במזרח התיכון. ביתר הספרים לא ניתן למצוא כל התייחסות מיוחדת למערכת היחסים הישראלית-גרמנית ולהיסטוריה שלה.

ברוב הפרקים בנושא הסכסוך במזרח התיכון מוזכר הקשר ההיסטורי בין רדיפת יהודי אירופה והשמדתם לבין הקמת מדינת ישראל. ההפניה לקשר זה מופיעה ישירות בטקסט או שניתן להסיק אותו מתוך קטעים ממגילת העצמאות. השואה כמעט ואינה משחקת תפקיד כנושא בפני עצמו. ההסבר לכך הינו בעיקר שנושא השואה הפך במהלך עשרות השנים האחרונות מנושא שהופיע גם בשיעורי האזרחות לנושא בשיעורי ההיסטוריה בלבד. ברבים מהספרים ניתן לכל היותר למצוא הפניות קצרות – מילוליות או ויזואליות – לשואה, לרוב בפרקים או תתי-פרקים בנושא הימין הקיצוני בגרמניה, במסגרת נושא זכויות אדם, זכויות יסוד והבסיס לדמוקרטיה חוקתית ברפובליקה הפדרלית של גרמניה או כפי שהוזכר לעיל בהקשר של הסכסוך במזרח התיכון.

סיכום

ההגבלה של הצגת ישראל רק להקשר של הסכסוך במזרח התיכון ואיזכורה בשולי הקשרים ביטחוניים-מדיניים (טורר בינלאומי, נשק גרעיני), גורמת לצמצום ולעיוותים בהצגת דמות ישראל אשר מתחזקים עוד יותר דרך הצמצום התכני, הצמצום הנושאי והצמצום באמצעי ההמחשה. ישראל מוצגת כמדינה מוכת משברים וסכסוכים ולעיתים קרובות מנהלת מלחמות. בהתאם לכך גם הדיון בישראל בספרי הלימוד – חוץ ממספר מקרים יוצאי דופן – הינו בעל מאפיינים מלחמתיים וקטסטרופליים. צדדים אחרים של ישראל, שיכולים להופיע בניסוחים כמו "ישראל כדמוקרטיה", "ישראל כחברה של מהגרים" או "מערכת היחסים המיוחדת בין ישראל לגרמניה", לא באים לידי ביטוי, למרות שניתן היה בקלות למצוא להם נקודות אחיזה במסגרת תחום הדעת אזרחות. הסכנה הטמונה ביצוג מצומצם זה של ישראל ובצמצומים שפורטו לעיל, הינה שקלישאות שמופצות על ידי אמצעי התקשורת יקובעו בתודעה של התלמיד/ה ותוחמץ ההזדמנות לפתח עמדה אמפתית כלפי ישראל, בעיקר כאשר לא מתלווה ליצוג זה דיון נרחב ומאוזן, שהולם את מורכבות ההתרחשויות.

ב. המלצות להצגת ישראל בספרי לימוד באזרחות בגרמניה

1. מבחינה כמותית ניתן לתאר את ההתייחסות לישראל בספרי לימוד האזרחות הגרמניים כלוקה בחסר. גם בין הספרים המעטים אשר מקדישים תשומת לב כלשהי לישראל רק בספרים מהם ניתן למצוא רצף פסקאות בנושא זה. אי לכך, המלצה מקדימה וכללית הינה לפעול כנגד הצמצום בתשומת הלב הניתנת לישראל. המלצה זו תקפה לא רק למחברי ספרי הלימוד והמוציאים לאור, אלא גם למשרדי החינוך במדינות של הרפובליקה הפדרלית של גרמניה אשר אחראים על תכניות הלימודים, מקצועות הליבה וקביעת הסטנדרטים בחינוך.
2. מומלץ להשקיע מאמץ רב יותר בהצגת תמונה מורכבת ומגוונת של ישראל ולא להציגה רק כמדינה במלחמה. חשוב במיוחד להרחיב את הדיון במאפייני ישראל כמדינה הדמוקרטית היחידה במזרח התיכון (על פי סטנדרטים מערביים), כאשר דנים בה במסגרת נושא הססוך באזור. יש להציג את החברה הישראלית כחברה בעלת מגוון דעות פוליטיות ואת המפה הפוליטית הישראלית כבעלת מגוון רחב וכן להציג את העובדה שהיא כוללת בתוכה גם את ערביי ישראל המיוצגים בכנסת. באותם פרקים מומלץ להתייחס גם למגוון הדעות בציבוריות הישראלית הנוגעות לפתרון אפשרי של הססוך הישראלי-פלשתיני ולאופייה הדמוקרטי של המדינה. מומלץ להרחיב את העיסוק בספרי הלימוד באזרחות בגרמניה בהצגת אספקטים מגוונים של החברה האזרחית בישראל ובהם מערכת החוק והמשפט, עמותות ציבוריות ואחרות, חופש העיתונות והדיבור ועוד.
3. בהקשר של הססוך במזרח התיכון יש לתאר גם את יחסי הגומלין בין מדיניות הפנים ומדיניות החוץ בישראל ובצד הפלסטיני והערבי. מבחינה דידקטית, במיוחד לאור מורכבות הססוך במזרח התיכון, יש לדבוק כמה שיותר בעקרונות הדידקטיים המקובלים במיוחד כאשר נעשים צמצומים בהיקף החומר בספרי לימוד.
4. למרות שמתבקש להציג את ישראל במסגרת הססוך במזרח התיכון בשל המשמעות המתמשכת שלו, הרי אין זה מספק ולא תואם את המציאות בישראל להציגה רק בהקשר זה. לכן מומלץ לשלב את ישראל בספרי הלימוד באזרחות בגרמניה גם במסגרת נושאים אחרים הקשורים באזרחות/מדעי המדינה. נושאים כאלו יכולים להיות למשל ישראל כדוגמה לחברת מהגרים רב-תרבותית, ישראל ככלכלת היי-טק או ישראל כדוגמה לנושא יחסי דת ומדינה.
5. בלתי מתקבל על הדעת שספרי הלימוד שנחקרו מתעלמים כמעט לחלוטין מהיחסים בין ישראל לגרמניה, בעיקר מדיניות החוץ המיוחדת של גרמניה כלפי ישראל ושוורשיה ההיסטוריים. לכן מומלץ להכליל נושא זה בספרי הלימוד. יש להציג במיוחד את מערכת היחסים ההדדית בתחומים שונים (מדע, תרבות, חברה ופוליטיקה) בעיקר לאחר כינון היחסים הדיפלומטיים בין שתי המדינות בשנת 1965. זו יכולה לשמש דוגמה טובה לבניית מערכות יחסים בין מדינות דמוקרטיות, כאשר שאלות היסטוריות נידונות לצד שאלות בנושאים אקטואליים תחת התייחסות לשיתופי פעולה דו-צדדיים בתחומים רבים על רקע אתגרים גלובליים משותפים. גם – או אולי אף בעיקר – שילובה של ישראל בנושא הססוך

במזרחה התיכון דורש התייחסות ליחסים המיוחדים בין שתי המדינות ולאחריות המיוחדת שנושאת גרמניה כלפי ישראל.

6. יש להניח שיש סיבות מקצועיות-חינוכיות שבעשורים האחרונים נושא הנציגול-סוציאליזם והשוואה נעשה באופן הדרגתי מנושא במסגרת שיעורי האזרחות לנושא במסגרת שיעורי ההיסטוריה. אבל גם או בעיקר במסגרת גישה המתמקדת במדיניות חוץ ובסכסוכים בינלאומיים צריך לבוא לידי ביטוי הקונצנזוס הבסיסי במדיניות החוץ הגרמנית כלפי מדינת ישראל והעם היהודי עם הרקע ההיסטורי והסיבות הייחודיות שלו. כעת לא ניתן למצוא זאת בספרי הלימוד באזרחות שנחקרו. בהקשר של נושא השואה כגורם מרכזי ברקע היחסים המיוחדים בין ישראל לגרמניה מן הראוי היה להוסיף הפנייה לשיעורי ההיסטוריה ולספרי לימוד בהיסטוריה, זאת בהנחה שנושא זה נידון במסגרת שיעורי ההיסטוריה לפני שדנים בישראל ובסכסוך במזרחה התיכון. עולה כאן צורך בתיאום בין תכניות הלימוד וספרי הלימוד של שני תחומי הדעת.

יצוג גרמניה והשוואה בספרי לימוד באזרחות בישראל

על תכנית הלימודים באזרחות בישראל

תכנית הלימודים באזרחות מיועדת לחטיבת הביניים ולחטיבה העליונה בבתי הספר העיוניים והיא משותפת למערכת החינוך על כל מגזריה: החינוך היהודי (הכללי והדתי), החינוך הערבי והחינוך הדרוזי. התכנית מבוססת הן על הדגשת המשותף לכל מרכיבי החברה הישראלית והן על ההכרה בייחודן של הקבוצות החברתיות השונות.

תכנית הלימודים בחטיבת הביניים מניחה את אבן היסוד של לימודי האזרחות תוך הדגשת נושאים כמו זיקות ויחסי גומלין בין האזרח והמדינה אשר ממנה מסתעפים נושאי הלימוד השונים בהמשך הדרך. הנושאים בחטיבת הביניים עוסקים בין היתר בסוגיות כמו מה היא מדינה ומה הם תפקידיה, מדינת ישראל כמדינת העם היהודי, ערכים ועקרונות המשטר הדמוקרטי וזכויות וחובות האדם והאזרח.

בתכנית לחטיבה העליונה שלושה חלקים: משטר ופוליטיקה במדינת ישראל. נושא חובה לכל התלמידים בהיקף של שתי יחידות לימוד (180 שעות). במסגרת זו כלולה "מטלת ביצוע" (עבודה בכתב). יחידה שלישית; פרויקט יישומי בהיקף של יחידה אחת (90 שעות) שתפקידו ליצור זיקה בין הלמידה העיונית לבין המציאות בבית הספר, בקהילה ובחברה.

ארבעה נושאי בחירה מהווים הרחבה והעמקה של סוגיות שנידונו בנושא המשטר. כל נושא מהווה יחידת לימוד אחת (90 שעות).

- נושא החובה "משטר ופוליטיקה במדינת ישראל" כולל את המרכיבים האלה:
  - ברור מעמיק של הערכים שמדינת ישראל ומשטרה מושתתים עליהם בהיותה מדינה יהודית ודמוקרטית. דיון במרכיבים המשותפים והמנוגדים, ובחינת המציאות לאורם של ערכים אלה.
  - סקירת מאפייני המשטר והפוליטיקה בישראל ומעקב אחר התמורות הפוליטיות.
  - דיון בנושאים שמהווים חלק בלתי נפרד מהמערכת הפוליטית ואשר נלמדו עד כה כנושאי בחירה בלבד כמו: מעמד המיעוטים בישראל; יחסי דת ומדינה; מדיניות כלכלית וחברתית.
  - לימוד כל פרקי הנושא בכל בתי הספר בישראל. קיימת אפשרות הרחבה או צמצום של פרקים ו/או סעיפים בהתאם להחלטת המגורים, בתי הספר או המורים.

נושאי הבחירה הם הרחבה והעמקה של סוגיות שנידונו בהקשר לנושא משטר ופוליטיקה במדינת ישראל והם: 1. דת, חברה ומדינה; 2. הערבים אזרחי ישראל, הדרוזים אזרחי ישראל; 3. מדיניות כלכלית-חברתית; 4. ביטחון לאומי.

א. השתקפות גרמניה והשואה בספרי לימוד באזרחות בישראל

באופן כללי ניתן לומר כי גרמניה איננה מופיעה כנושא מרכזי או בולט בספרי הלימוד באזרחות – הן בחטיבת הביניים והן בספרי הלימוד לחטיבה העליונה. במקומות בהם מוזכרת גרמניה, היא מוצגת כמדינה מערבית, דמוקרטית ומתקדמת. ברור כי הצגה כללית כזו של גרמניה איננה מספקת ואינה משקפת את מקומה ותפקידה של גרמניה בזירה הבינלאומית.

גרמניה איננה מוצגת בתוך תמונה רציפה, אלא בהקשרים ספוראדיים נטולי הקשר היסטורי או עכשווי. כך, ניתן להבחין בדוגמאות בהן מוזכרת גרמניה כאחת ממדינות מערביות אחרות (ללא התייחסות למקומה ההיסטורי הייחודי) או לחילופין כמרחב גיאוגרפי בו התרחשו אירועים אזרחיים, גם הם נטולי הקשר של תרבות, זמן ומקום. אופן ההצגה הנוכחי איננו מאפשר הבנה מהותית של תהליכים אזרחיים ודמוקרטיים באמצעות הדוגמה הגרמנית ולכן גם איננו מאפשר תהליך לימוד ביקורתי ומשמעותי כפי שהיינו רוצים לייצר בדיון האזרחי (בהתאם למטרות לימודי האזרחות בישראל).

ספרי הלימוד באזרחות בישראל מציגים את הרפובליקה הפדרלית של גרמניה ללא קישור לאירועי העבר של השואה. אירועי השואה מוצגים כנושא נפרד מהמסגרת המדינית בהם התרחשו. ההקשר היחיד שבו מוצגת גרמניה כחלק מהתרחשות היסטורית הוא בדיון על שינויי גבולות טריטוריאליים בעקבות מלחמות העולם: גם כאן הדיון הוא על האופנים בהם נקבעים גבולות, וגרמניה מוצגת כדוגמה אחת מבין אחרות.

השואה מוצגת לרוב כאלמנט מרכזי בזהות היהודית-ישראלית וכאחת מן ההצדקות להקמת מדינת ישראל כמדינת לאום יהודית. כך, כבר בדיון על המסמך המכונן של מדינת ישראל (בפרקי המבוא של ספרי הלימוד) עולה השואה כאירוע המרכזי שהביא להקמת מדינת ישראל. בהמשך יתודע התלמיד לשואה כחלק מהבנתו את האופנים בהם מדינת ישראל מעצבת את היזכרון הקולקטיבי והתודעה הלאומית בהקשר של הזהות היהודית-ישראלית. גם בדיון על חוקי מדינת ישראל יזכרון השואה מוצג כאחד ממאפייני החקיקה הישראלית. כך, בהקשר של חקיקת ימי זיכרון לאומי, פשעי מלחמה וזכויות ניצולים. זו הצגה מדויקת של הנרטיב הלאומי של מדינת ישראל.

הנושא הנוסף אשר במסגרתו עולה נושא השואה הוא הדיון בדמוקרטיה הישראלית ובנושאים שקשורים לשמירה על זכויות אדם ודמוקרטיה מתגוננת. בנושאים אלו הדיון בשואה מובא כהצדקה לצורך בחקיקה השומרת על זכויות אדם – לאור לקחי היסטוריה; כהצדקה ליישום עקרונות הדמוקרטיה המתגוננת; ולדיון בכוחה של תקשורת ההמונים. במקומות אלו ההתייחסות היא להשפעה של השואה על העולם כולו ועל ההתייחסות העכשווית לזכויות אדם, אזרח

ומיעוטים. בכל המקומות בהם מוזכרת השוואה, היא מוצגת כתופעה היסטורית חד פעמית וייחודית. אין דיון או איזכור של פגיעה המונית במיעוטים, רצה עם או תופעות של "טיהור אתני" מלבד השוואה.

ב. המלצות להצגת גרמניה והשוואה בספרי לימוד לאזרחות בישראל

1. מומלץ להרחיב באופן מהותי את היקף המידע על גרמניה שמוצע לתלמידים בישראל בספרי הלימוד לאזרחות. יש לצלל את נקודות האחיזה ומרחב הפעולה שמציעה תכנית הלימודים הישראלית למטרה זו.
2. מומלץ להעמיק את ההצגה של גרמניה כך שתשקף באופן הוליסטי יותר את מקומה של הדמוקרטיה הגרמנית בזירה הבינלאומית ובשיח האזרחי הדמוקרטי. יש למקם את גרמניה בתוך הקשר רחב יותר של זמן, מקום ותפקיד בתוך שיח אזרחי ליברלי. הצגה רחבה יותר עשויה לתת למורה ולתלמיד/ה נקודות מבט שונות להבנת תהליכים דמוקרטיים, יכולת להשוות בין תהליכים שונים והטמעה של חשיבה אזרחית-ביקורתית.
3. ניתן להרחיב את העיסוק בספרי הלימוד באזרחות בישראל בנושא המערכת הפוליטית ברפובליקה הפדרלית של גרמניה ובהתפתחותה לאחר מלחמת העולם השנייה בסיוע בעלות הברית המערביות. יש לשים דגש על התהוות והתמסדות המערכות הדמוקרטיות כלקח היסטורי של התקופה הנאצית, מלחמת העולם השנייה ואירועי השוואה.
4. רצוי להעביר לתלמידים הישראלים מידע על גרמניה כמקרה בוחן בין היתר בנושאים הבאים:
  - א. החברה הגרמנית כחברת מהגרים.
  - ב. שינויים פוליטיים וחברתיים בגרמניה במהלך השתלבותה בהקשרים בינלאומיים (לדוגמה בתהליך האיחוד של אירופה) ועל רקע התפתחויות גלובליות.
  - ג. השתלבותה של מזרח גרמניה ברפובליקה הפדרלית של גרמניה כדוגמה מיוחדת לתהליכי טרנספורמציה בחברה פוסט-קומוניסטית.
5. רצוי שגם ספרי הלימוד באזרחות בישראל יתנו מקום ראוי ליחסים המיוחדים שכווננו בין גרמניה וישראל לאחר השוואה. מומלץ לדון במורכבות ההיסטורית של מערכת היחסים בין שתי המדינות ושני העמים על רקע השוואה והתפתחות היחסים הדו-צדדיים בכל תחומי החיים בעיקר לאחר כינון היחסים הדיפלומטיים בין שתי המדינות בשנת 1965. מערכת היחסים המסועפת בין שתי המדינות זו יכולה לשמש דוגמה טובה לכניית קשרים ושיח שוויוני בין מדינות דמוקרטיות למרות עברן הטעון. בנוסף על כך נושא זה יכול להמחיש את האפשרות לשיתוף פעולה עתידי בין הדור הצעיר הגרמני והישראלי.
6. בנוגע לקשר בין הקמת מדינת ישראל לשוואה ראוי היה להרחיב את הדיון בהקשר של ההצדקות להקמתה של מדינת ישראל כמדינת לאום יהודית ודמוקרטית לתמונה רחבה יותר של ההיסטוריה היהודית המודרנית, של התפתחות התנועה הציונית כתנועה לאומית במערב

אירופה (חלק מתהליך גלובלי רחב), ולא להציג את השואה כאירוע יחיד ומנותק אשר הביא להקמתה של מדינת ישראל.

7. מומלץ להתייחס לתהליכים היסטוריים כמו השואה וכן לתהליכים עכשוויים אחרים בהם רצח עם, פגיעה בזכויות אדם, הרג על רקע מוצא או דת ועימותים אלימים בין קבוצות לאומיות ואחרות שמביאים לפגיעה ורמיסת זכויות יסוד דמוקרטיות.

המלצות לפעולות חינוכיות ליישום המלצות הוועדה

1. מומלץ להקים קבוצות עבודה מקצועיות-אקדמיות משותפות לשתי המדינות בהשתתפות אקדמאים ומורים מנוסים אשר יגבשו יחידות לימוד וחומרי לימוד להצגת המדינה האחרת ובעיקר לתיאור נושאים משותפים לשתי המדינות. יחידות הלימוד יכולות להוות חומר משלים לספרי הלימוד (בפורמט מודפס או דיגיטלי). קבוצות אלה יעסקו גם בעדכון נתונים, מקורות ויצוגים ויזואליים.
2. מומלץ כי יחידות הלימוד יועברו לפיילוט שבמסגרתו בתי ספר בישראל ובגרמניה ילמדו אותן תוך כדי עריכת מחקר אקדמי מלווה אשר יאפשר הסקת מסקנות והכנסת שינויים.
3. מומלץ לקיים סמינר קיץ שבמסגרתו סטודנטים ומתמחים להוראה משתי המדינות יפתחו חומרי לימוד בנושאים שונים הנוגעים לגרמניה ולישראל. נושאים כאלו יכולים להיות לדוגמה זיכרון השואה, אתגרי הגלובליזציה כמו הגירה, התפתחות בת קיימא וכן גרמניה וישראל בהקשרים בינלאומיים.
4. מומלץ כי תלמידים משתי המדינות יעסקו בנושאים הנוגעים לגרמניה וישראל, לדוגמה בשאלות אקולוגיות, במסגרת פרויקטים קיימים של שיתוף הפעולה בין בתי ספר בגרמניה ובישראל.
5. מומלץ לארגן כנסים או סדנאות למוציאים לאור של ספרי לימוד בישראל ובגרמניה כדי להציג ולנתח את ממצאי והמלצות הוועדה הישראלית-גרמנית לחקר ספרי לימוד.
6. מומלץ לקיים השתלמויות למורים שמטרתן לשתף ולנתח את ממצאי והמלצות הוועדה הישראלית-גרמנית לחקר ספרי לימוד.

ספרי לימוד שנחקרו על ידי הוועדה הישראלית-גרמנית

ספרי לימוד ישראלים

היסטוריה (מגזר ממלכתי-כללי)

כיתה ז':

אביאלי-טביביאן, קציעה (2011). **מסעות בזמן: עולמות נפגשים**. תל אביב: המרכז לטכנולוגיה חינוכית.

כיתה ח':

אביאלי-טביביאן, קציעה (2010). **מסע אל העבר: קידמה ומהפכות, מאות 16–19**. תל אביב: המרכז לטכנולוגיה חינוכית.

נווה, אייל וורד, נעמי (2010). **מהפכות ומודרניות בעולם האתמול**. אבן יהודה: הוצאת רכס.

כיתה ט':

אביאלי-טביביאן, קציעה (2011). **מסעות בזמן: העולם המודרני במשבר**. תל אביב: המרכז לטכנולוגיה חינוכית.

כיתה י':

אביאלי-טביביאן, קציעה (2008). **מסעות בזמן: לאומיות במבחן**. תל אביב: המרכז לטכנולוגיה חינוכית. בר הילל, משה וענבר, שולה (2008). **עולם לאומי חלק א'**. פתח תקווה: הוצאת לילך.

דומקא, אליעזר, אורבך, חנה וגולדברג, צפיר (2008). **הלאומיות: ראשית הדרך**. ירושלים: הוצאת מרכז זלמן שז"ר.

נווה, אייל וורד, נעמי (2008). **הלאומיות בישראל ובעמים**. אבן יהודה: הוצאת רכס. סרוצקין, דוד ופדיה, חביבה (2008). **ערים וקהילות**. תל אביב: המרכז לטכנולוגיה חינוכית.

כיתות י"א-י"ב:

אביאלי-טביביאן, קציעה (2009). **מסעות בזמן: משלום למלחמה ולשואה**. תל אביב: המרכז לטכנולוגיה חינוכית.

אביאלי-טביביאן, קציעה (2009). **בונים מדינה במזרח התיכון**. תל אביב: המרכז לטכנולוגיה חינוכית. בר הילל, משה וענבר, שולה (2010). **נאציזם ושואה**. פתח תקווה: הוצאת לילך.

בר הילל, משה וענבר, שולה (2009). **בונים מדינה**. פתח תקווה: הוצאת לילך.

גוטמן, ישראל (2009) **טוטליטריות ושואה**. ירושלים: הוצאת יד ושם ומרכז זלמן שז"ר.

דומקה, אליעזר, אורבך, חנה וגולדברג, צפיר (2009), **הלאומיות: בונים מדינה במזרח התיכון**. ירושלים: הוצאת מרכז זלמן שז"ר.

נוה, אייל, ורד, נעמי ושחר, דוד (2009). **טוטליטריות ושואה**. אבן יהודה: הוצאת רכס.

נוה, אייל, ורד, נעמי ושחר, דוד (2009). **בונים מדינה**. אבן יהודה: הוצאת רכס.

לימודי היסטוריה מוגברים:

אטקס, עמנואל (2005) **אל מול עולם חדש, לבטים בעידן האמנציפציה**. תל אביב: הוצאת מעלות.

פלורסהיים, יונינה (2007) **תולדות ארה"ב: חזון, משברים וצמיחה**. ירושלים: הוצאת מרכז זלמן שז"ר.

קראי, פיליפה (2002) **פנים רבות לגבורה: קהילת קרקוב בתקופת הכיבוש הנאצי 1939-1943**. ירושלים: משרד החינוך: האגף לתוכניות לימודים ומוסד יד ושם.

היסטוריה (מגזר ממלכתי-דתי)

ענבר, שולה (2006) **מהפכה וגאולה בישראל ובעמים, חלק א' 1870-1920**. עורך מדעי: ד"ר ירון הראל. פתח תקווה: הוצאת לילך.

ענבר, שולה (2006) **מהפכה וגאולה בישראל ובעמים, חלק ב' 1920-1939**. עורכת מדעית: פרופ' ג'ודי באומל. פתח תקווה: הוצאת לילך.

ענבר, שולה (2006) **מהפכה וגאולה בישראל ובעמים, חלק ג' 1939-1970**. עורכת מדעית: פרופ' ג'ודי באומל. פתח תקווה: הוצאת לילך.

היסטוריה (מגזר ערבי ודרוזי)

חטיבת ביניים:

עבד אלוהאב מחמוד חבאבי, **פרקים בהיסטוריה: היסטוריה אירופאית במחצית הראשונה של המאה העשרים**, לחטיבות הביניים (לכיתה ט').

קובטי, עטאללה, **שיעורים בהיסטוריה: אירופה במחצית הראשונה של המאה העשרים**, לחטיבות הביניים (לכיתה ט').

חטיבה עליונה:

סלאמה, ג'ורג' (2012), **תולדות עם ישראל בעת החדשה**, חיפה.

סלאמה, ג'ורג' (2008). **תולדות המאה ה-20**, חיפה.

קלינברג, רות (1992). **תולדות ארה"ב**, תל אביב.

ספרי לימוד בגיאוגרפיה

כיתה ז':

שגב, מאירה ופיין, צבייה (2007) **אנשים ויישובים**. תל אביב: המרכז לטכנולוגיה חינוכית.

כיתה ח':

זהבי, אברהם (2004) **להבין את כדור הארץ: כוחות פנימיים וכוחות חיצוניים**. תל אביב: מעריב.

צוות מט"ח (2011) **כדור הארץ: סביבה, אדם**. תל אביב: המרכז לטכנולוגיה חינוכית.

כיתה ט':

פיין, צבייה (2007) **ישראל: האדם והמרחב**. תל אביב: המרכז לטכנולוגיה חינוכית.

כיתות י' – י"ב:

סופר, ארנון וגרוס-לן, דלית (2008) **גיאוגרפיה של המזרח התיכון: תמורות על סף המאה ה-21**. תל אביב: הוצאת עם עובד.

קרשין, אמנון, גלס, יוסף וגל, אופירה (עורכים) (2003) **המזרח התיכון בפתח המאה ה-21 להטיבה העליונה: מבחר מאמרים בגיאוגרפיה**. תל אביב: אגף תוכניות לימודים במשרד החינוך והמרכז לטכנולוגיה חינוכית.

כיתות י"א – י"ב:

גל, אופירה ופריאל, עופר (2011) **האדם במרחב החברתי-תרבותי: ספר לימוד בגיאוגרפיה ופיתוח הסביבה**. תל אביב: אגף תוכניות לימודים במשרד החינוך והמרכז לטכנולוגיה חינוכית.

גרייצר, איריס, פיין, צבייה ושגב, מאירה (2009) **ישראל במאה ה-21**. תל אביב: המרכז לטכנולוגיה חינוכית.

סביר, בילי (2010) **כדור הארץ והסביבה**. תל אביב: המרכז לתוכניות לימודים במשרד החינוך והמרכז לטכנולוגיה חינוכית.

שילוני, איריס ושגב, מאירה (2010) **הפיתוח והתכנון המרחבי**. תל אביב: המרכז לתוכניות לימודים במשרד החינוך והמרכז לטכנולוגיה חינוכית.

אטלסים

חטיבת ביניים:

ברוור, משה. **אטלס לבתי-ספר יסודיים ולחטיבת הביניים (מהדורה מחודשת ומתוקנת)**. תל אביב: הוצאת יבנה.

ברוור, משה **אטלס פסי, מדיני וכלכלי (מהדורה מחודשת)**. תל אביב: הוצאת יבנה.

חטיבה עליונה:

ברוור, משה (2002) **אטלס אוניברסיטאי חדש**. תל אביב: הוצאת יבנה.
 שחר, אריה (2008) **אטלס ישראל החדש – האטלס הלאומי**, תל אביב: המרכז למיפוי ישראל.
 שחר, אריה (2007) **אטלס כרטא אוניברסלי**. ירושלים: הוצאת כרטא.

ספרי לימוד באזרחות

חטיבת ביניים:

גרנות, אבינועם (2002) **ישראל דמוקרטית: לימודי מורשת עם, אזרחות ודמוקרטיה לחטיבות הביניים**. אבן יהודה: הוצאת רכס.

מזורוצקי, יהודית, אלפי, אסתר ונהיר, חנה (1994) **מסע אל הדמוקרטיה הישראל: ספר לימוד באזרחות**. ירושלים: הוצאת האגף לתכניות לימודים במשרד החינוך והוצאת מעלות.

שחר, דוד (2010) **אזרחות במדינת ישראל**. תל אביב: הוצאת כנרת, זמורה-ביתן, דביר.

חטיבה עליונה:

אדן, חנה, אשכנזי, ורדה ואלפרסון, בלהה (2000) **להיות אזרחים בישראל: מדינה יהודית ודמוקרטית**. ירושלים: האגף לתכניות לימודים במשרד החינוך והוצאת מעלות.

דיסקין, אברהם (2011) **משטר ופוליטיקה בישראל: יסודות האזרחות**. ירושלים: הוצאת מגי.

למברגר, דורית (2006) **אזרחות לבגרות: מדינה יהודית ודמוקרטית במבחן המציאות**. אבן יהודה: הוצאת רכס.

ספרי לימוד גרמנים

היסטוריה

חטיבת ביניים

בוואריה

- Bernlocher, Ludwig et al., *Geschichte und Geschehen 4*. Leipzig: Klett 2007.
- Bernlocher, Ludwig et al., *Geschichte und Geschehen 5*. Stuttgart: Klett 2008.
- Brückner, Dieter und Harald Focke (Hg.), *Das waren Zeiten 4*. Bamberg: Buchner 2010.
- Brückner, Dieter und Hannelore Lachner (Hg.), *Geschichte erleben 5*. Bamberg: Buchner 2005.
- Cornelissen, Joachim et al., *Mosaik. Der Geschichte auf der Spur B9*. München: Oldenbourg 2007.
- Cornelissen, Joachim et al., *Mosaik. Der Geschichte auf der Spur B10*. München: Oldenbourg 2008.
- Fink, Hans-Georg et al., *Geschichte kennen und verstehen 10*. München: Oldenbourg 2004.

ברלין וברנדנבורג

- Bender, Daniela et al., *Geschichte und Geschehen 4*. Stuttgart: Klett 2005.
- Berger-von der Heide, Thomas und Hans-Gert Oomen (Hg.), *Entdecken und verstehen 9/10*. Berlin: Cornelsen 2007.
- Berger-von der Heide, Thomas (Hg.), *Entdecken und verstehen 9/10*. Berlin: Cornelsen 2009.
- Ebeling, Hans und Birkenfeld, Wolfgang (Hg.), *Die Reise in die Vergangenheit 4*. Braunschweig: Westermann 2008.
- Ebeling, Hans und Wolfgang Birkenfeld (Hg.), *Die Reise in die Vergangenheit 5*. Braunschweig: Westermann 2009.
- Funken, Walter und Bernd Koltowitz (Hg.), *Geschichte plus 9/10*. Berlin: Cornelsen 2009.

סקסוניה התחתונה

- Baumgärtner, Ulrich, Hans-Jürgen Döscher und Klaus Fieberg (Hg.), *Horizonte 3*. Braunschweig: Westermann 2009.
- Baumgärtner, Ulrich und Hans-Jürgen Döscher (Hg.), *Horizonte 4*. Braunschweig: Westermann 2007.
- Bender, Daniela et al., *Geschichte und Geschehen 5/6*. Stuttgart: Klett 2006.

- Berger-von der Heide, Thomas (Hg.), *Entdecken und verstehen 3. Von der Zeit des Nationalsozialismus bis in die Gegenwart*. Berlin: Cornelsen 2010.
- Brückner, Dieter und Harald Focke (Hg.), *Das waren Zeiten 4*. Bamberg: Buchner 2010.
- Burkard, Dieter et al., *Zeitreise 3*. Stuttgart: Klett 2010.
- Derichs, Johannes et al., *denk mal Geschichte 9/10*, Braunschweig: Schroedel 2011.
- Regenhardt, Hans-Otto (Hg.), *Forum Geschichte 9/10. Vom Kaiserreich bis zur Gegenwart*. Berlin: Cornelsen 2010.
- Regenhardt, Hans-Otto und Claudia Tatsch (Hg.), *Forum Geschichte 10. Vom Ende des Zweiten Weltkriegs bis heute*. Berlin: Cornelsen 2008.

צפון ריין ווסטפליה

- Berger-von der Heide, Thomas (Hg.), *Entdecken und Verstehen 4. Von der russischen Oktoberrevolution bis zur Gegenwart*. Berlin: Cornelsen 2007.
- Brokemper, Peter, Elisabeth Köster und Dieter Potente (Hg.), *Geschichte Real 3*. Berlin: Cornelsen 2005.
- Brokemper, Peter, Elisabeth Köster und Dieter Potente (Hg.), *Geschichte Real 3*. Berlin: Cornelsen 2013.
- Brückner, Dieter und Harald Focke (Hg.), *Das waren Zeiten 3. Das kurze 20. Jahrhundert*. Bamberg: Buchner 2010.
- Cornelissen, Joachim et al., *Mosaik D3. Der Geschichte auf der Spur. Vom Ende des ersten Weltkrieges bis zur Gegenwart*. München: Oldenbourg 2009.
- Christoffer, Sven et al., *Mitmischen 3*. Stuttgart: Klett 2009.
- Derichs, Johannes et al., *denk mal Geschichte 1*. Braunschweig: Schroedel 2010.
- Sauer, Michael (Hg.), *Geschichte und Geschehen 3*. Stuttgart: Klett 2009.

סקסוניה

- Baumgärtner, Ulrich und Wolf Weigand (Hg.), *ANNO 5*. Braunschweig: Westermann 2007.
- Baumgärtner, Ulrich und Wolf Weigand (Hg.), *ANNO 6*. Braunschweig: Westermann 2007.
- Bender, Daniela et al., *Geschichte und Geschehen 5*. Stuttgart: Klett 2007.
- Burkard, Dieter et al., *Zeitreise 3*. Stuttgart: Klett 2007.
- Burkhard, Dieter et al., *Zeitreise 4*. Stuttgart: Klett 2007.
- Osburg, Florian und Dagmar Klose (Hg.), *Expedition Geschichte 4. Vom Zeitalter des Imperialismus bis zum Ende des Zweiten Weltkrieges*. Braunschweig: Diesterweg 2006.
- Osburg, Florian (Hg.), *Expedition Geschichte 5. Von der Nachkriegszeit bis zur Gegenwart*. Braunschweig: Diesterweg 2007.

חטיבה עליונה

בוואריה

- Baumgärtner, Ulrich, Herbert Rogger und Wolf Weigand (Hg.), *Horizonte 12*. Braunschweig: Westermann 2010.
- Bäuml-Stosiek, Dagmar et al., *Forum Geschichte 12*. Berlin: Cornelsen 2010.
- Bender, Daniela et al., *Geschichte und Geschehen 12*. Stuttgart: Klett 2010.
- Brückner, Dieter, Harald Focke und Lorenz Maier (Hg.), *Buchners Kolleg Geschichte 11*. Bamberg: Buchner 2009.
- Brückner, Dieter, Harald Focke und Lorenz Maier (Hg.), *Buchners Kolleg Geschichte 12*. Bamberg: Buchner 2010.

ברלין, סקסוניה וסקסוניה התחתונה

- Bender, Daniela et al., *Geschichte und Geschehen – Neuzeit*. Leipzig: Klett 2005.
- Le Quintrec, Guillaume und Peter Geiss (Hg.), *Histoire/Geschichte. Europa und die Welt seit 1945*. Stuttgart: Klett 2006.

סקסוניה התחתונה

- Lanzinner, Maximilian (Hg.), *Buchners Kompendium Geschichte*. Bamberg: Buchner 2008.

צפון ריין ווסטפליה

- Arand, Tobias et al., *Geschichte und Geschehen Oberstufe*. Stuttgart, Leipzig: Klett 2011.
- Bahr, Frank (Hg.), *Horizonte III. Von der Weimarer Republik bis zum Beginn des 21. Jahrhunderts*. Braunschweig: Westermann 2006.
- Laschewski-Müller, Karin und Robert Rauh (Hg.), *Kursbuch Geschichte. Von der Antike bis zur Gegenwart*. Berlin: Cornelsen 2010.
- Lendzian, Hans-Jürgen (Hg.), *Zeiten und Menschen*. Paderborn: Schöningh 2011.

סקסוניה

- Bahr, Frank (Hg.), *ANNO 11/12*. Braunschweig: Westermann 2008.
- Bender, Daniela et al., *Geschichte und Geschehen 11*. Stuttgart: Klett 2008.
- Lendzian, Hans-Jürgen (Hg.), *Zeiten und Menschen 2*. Paderborn: Schöningh 2011.

גיאוגרפיה

חטיבת ביניים

בוואריה

- Altmann, Markus et al., *Terra Geographie 8*. Stuttgart: Klett 2006.
- Bacigalupo, Stefanie et al., *Seydlitz Erdkunde 7*. Braunschweig: Schroedel 2010.
- Büttner, Wilfried, Werner Eckert-Schweins und Bernd-Michael Lipke (Hg.), *Diercke Geographie 8*. Braunschweig: Westermann 2006.
- Dietersberger, Thomas et al., *Seydlitz Geographie 8*. Braunschweig: Schroedel 2006.
- Hartl, Martin et al., *Mensch und Raum 9*. Berlin: Cornelsen 2004.

ברלין

- Autorenkollektiv (fachl. Beratung: Uwe Mart), *Seydlitz Geografie 7/8*. Braunschweig: Schroedel 2011.
- Balzer, Werner et al., *Seydlitz Geographie 7/8*, Braunschweig: Schroedel 2006.
- Baumann, Matthias et al., *Heimat und Welt 7 und 8*. Braunschweig: Westermann 2011.
- Breitbach, Thomas et al., *Mensch und Raum Geographie 7/8*. Berlin: Cornelsen 2009.
- Colditz, Margit und Notburga Protze (Hg.), *Heimat und Welt 7 und 8*. Braunschweig: Westermann 2006.
- Demmrich, André et al., *Diercke Geographie 7/8*. Braunschweig: Westermann 2006.
- Werner, Steffen (Hg.), *Terra Geographie 7/8*. Stuttgart: Klett 2006.

סקסוניה התחתונה

- Bahr, Matthias et al., *Durchblick Erdkunde 7/8*. Braunschweig: Westermann 2009.
- Bahr, Matthias et al., *Durchblick Erdkunde 9/10*. Braunschweig: Westermann 2005.
- Bünstorf, Jürgen (Hg.), *Terra Erdkunde 7/8*. Stuttgart: Klett 2008.
- Bünstorf, Jürgen (Hg.), *Terra Erdkunde 9/10*. Stuttgart: Klett 2009.
- Döpke, Gisbert et al., *Diercke Erdkunde 7/8*. Braunschweig: Westermann 2009.
- Freytag, Martin et al., *Diercke Erdkunde 7/8*. Braunschweig: Westermann 2005.
- Haberlag, Bernd et al., *Terra Erdkunde 9/10*. Stuttgart: Klett 2008.

צפון ריין ווסטפליה

- Bremm, Andreas et al., *Diercke Geographie 2*. Braunschweig: Westermann 2009.
- Bremm, Andreas et al., *Diercke Geographie 2/3*. Braunschweig: Westermann 2009.
- Bünstorf, Jürgen (Hg.), *Terra Erdkunde 9/10*. Stuttgart: Klett 2011.

סקסוניה

- Baumann, Matthias et al., *Diercke Geographie 7*. Braunschweig: Westermann 2004.
 Bricks, Wolfgang et al., *Seydlitz Geographie 3*. Braunschweig: Westermann 2005.
 Irmscher, Ute et al., *Heimat und Welt 9*. Braunschweig: Westermann 2006.

חטיבה עליונה

בוואריה

- Kulke, Elmar (Hg.), *Mensch und Raum. Geographie 11*. Berlin: Cornelsen 2009.

צפון ריין ווסטפליה

- Boeti, Pasquale et al., *Terra Geographie Oberstufe*. Stuttgart, Leipzig: Klett 2011.
 Kron, Erich A. und Jürgen Neumann (Hg.), *Mensch und Raum Geographie Oberstufe*.
 Berlin: Cornelsen 2010.

סקסוניה

- Bauer, Jürgen et al., *Seydlitz/Diercke Geographie 11*. Braunschweig: Schroedel,
 Westermann 2008.

אטלסים

- Michael, Thomas et al., *Diercke Weltatlas*. Braunschweig: Westermann 2008.
 Streibel, Volker et al., *Haack Weltatlas*. Stuttgart, Gotha: Klett 2011.

אזרחות

חטיבת ביניים

ברלין וברנדנבורג

- Ernst, Christian M. (Hg.), *Fakt 2. Arbeitsbuch für Politische Bildung*. Berlin: Cornelsen 2009.
 Floren, Franz Josef (Hg.), *Politik Wirtschaft 3. Ein Arbeitsbuch*. Paderborn: Schöningh 2009.
 Mattes, Wolfgang (Hg.), *Team 3. Arbeitsbuch für Politik und Wirtschaft*. Paderborn: Schöningh 2010.

סקסוניה התחתונה

- Berger-von der Heide, Thomas und Tanja Laspe (Hg.), *Politik entdecken 9/10*. Berlin: Cornelsen 2009.
- Detjen, Joachim et al., *Mensch und Politik SI*, Bd. 2. Braunschweig: Schroedel 2007.
- Eichner, Detlef et al., *Demokratie heute 9/10*. Braunschweig: Schroedel 2008.
- Floren, Franz Josef (Hg.), *Politik-Wirtschaft 9/10*. Paderborn: Schöningh 2007.
- Mattes, Wolfgang (Hg.), *Team 9/10. Arbeitsbuch für Politik*. Paderborn: Schöningh 2010.
- Neumann, Harald-Matthias und Thomas Specht, *Anstöße 2*. Stuttgart: Klett 2010.

צפון ריין ווסטפליה

- Berger-von der Heide, Thomas et al., *Politik entdecken 2*. Berlin: Cornelsen 2009.
- Floren, Franz Josef (Hg.), *Politik Wirtschaft 9*. Paderborn: Schöningh 2008.
- Floren, Franz Josef et al., *Politik 3. Ein Arbeitsbuch für den Politik-Unterricht*. Paderborn: Schöningh 2005.
- Floren, Franz Josef et al., *Politik, Wirtschaft 7–9. Ein Arbeitsbuch*. Paderborn: Schöningh 2009.
- Floren, Franz Josef et al., *Politik, Wirtschaft 7–10. Ein Arbeitsbuch*. Paderborn: Schöningh 2009.
- Heck, Stefan et al., *Politik und Wirtschaft verstehen 5/6*. Braunschweig: Schroedel 2008.
- Riedel, Hartwig (Hg.), *Politik & Co. 2. Politik/Wirtschaft für das Gymnasium*. Bamberg: Buchner 2011.

סקסוניה

- Brandt, Uwe und Angela Hitzschke, *Mensch und Politik SI*, Bd. 2. Braunschweig: Schroedel 2006.
- Deiseroth, Dieter, Angela Ungerer & Heinz-Ulrich Wolf, *Demokratie heute 10. Gemeinschaftskunde/Rechtserziehung*. Braunschweig: Schroedel 2010.

הטיבה עליונה

בוואריה

- Brügel, Peter et al., *Internationale Politik im Zeichen der Globalisierung. Unterrichtswerk für die Oberstufe*. Bamberg: Buchner 2005.
- Gleichsner, Wilhelm (Hg.), *Internationale Politik im Fokus 12*. Paderborn: Schöningh 2010.

סקסוניה התחתונה

- Immesberger, Werner et al., *Mensch und Politik SII*. Braunschweig: Schroedel 2007.
- Jöckel, Peter, *Politik und Wirtschaft 11/12*. Berlin: Cornelsen 2009.
- Rytlewski, Ralf und Carola Wuttke (Hg.), *Politik. Gymnasiale Oberstufe*. Berlin: Duden-Paetec 2005.
- Rytlewski, Ralf und Carola Wuttke (Hg.), *Politik. Gymnasiale Oberstufe*. Berlin: Duden 2009.

צפון ריין ווסטפליה

- Jöckel, Peter und Dirk Lange (Hg.), *Politik und Wirtschaft 2*. Berlin: Cornelsen 2011.
- Floren, Franz Josef (Hg.), *Wirtschaft, Gesellschaft, Politik 12/13*. Paderborn: Schöningh 2006.
- Stiller, Edwin (Hg.), *Dialog Sowi. Unterrichtswerk für Sozialwissenschaft*, Bd. 2. Bamberg: Buchner 2009.

סקסוניה

- Betz, Christine et al., *Globalisierung und internationale Politik. Institutionen, Strukturen und Prozesse*. Bamberg: Buchner 2008.
- Jöckel, Peter: *Grundwissen Politik*. Berlin: Cornelsen 2009.
- Kurz-Gieseler, Stephan (Hg.), *Sozialkunde. Politik in der Sekundarstufe II*. Paderborn: Schöningh 2007.
- Tschirner, Martina et al., *Buchners Kompendium Politik. Politik und Wirtschaft für die Oberstufe*. Bamberg: Buchner 2009.

Open-Access-Publikation im Sinne der CC-Lizenz BY-NC-ND

© V&R unipress GmbH, Göttingen

הרכב הוועדה הישראלית-גרמנית לחקר ספרי לימוד

חברי הוועדה הישראלים

ד"ר מיכל גולן, ראש מכון מופ"ת

ד"ר אריה קיזל, ראש רשת מחקר ספרי לימוד ישראל-גרמניה; ראש החוג ללמידה, הוראה והדרכה, הפקולטה לחינוך, אוניברסיטת חיפה

צוות היסטוריה

ד"ר אורנה כץ-אתר, מפמ"ר היסטוריה (החל מאוגוסט 2011)

פרופ' שמחה גולדין, החוג להיסטוריה של עם ישראל, אוניברסיטת תל אביב; ראש וועדת המקצוע להיסטוריה בחינוך הממלכתי, משרד החינוך

ד"ר אלית שמלה, מורה להיסטוריה; חוקרת השואה במערב אירופה ויהודי צפון אפריקה בעת החדשה

מר מיכאל ירון, מפמ"ר היסטוריה (עד יולי 2011)

צוות גיאוגרפיה

גב' דליה פניג, סגנית יו"ר המזכירות הפדגוגית, מנהלת אגף א' לפיתוח פדגוגי, משרד החינוך

ד"ר ארנון מדזיני, ראש החוג לגיאוגרפיה ולימודי סביבה, המכללה האקדמית לחינוך אורנים
גב' שרה ברום, לשעבר מורה בכירה ומדריכה ארצית לגיאוגרפיה

צוות אזרחות

גב' יעל גוראון, מפמ"ר אזרחות (השתתפה בכנס במכון מופ"ת, דצמבר 2014)

ד"ר טלי יריב-משעל, מנהלת קרן ברכה, ירושלים

גב' נאוה ביטמן-רוזן, מורה לאזרחות; תלמידת מחקר, המחלקה לחינוך, אוניברסיטת בן-גוריון
 בנגב

מר אדר כהן, מפמ"ר אזרחות (עד ספטמבר 2012)

חברי הוועדה הגרמנים

פרופ' סימונה לסיג, ראש מכון גיאורג אקרט למחקר ספרי לימוד בינלאומי, בראונשווייג

ד"ר דירק סדובסקי, ראש רשת מחקר ספרי לימוד גרמניה-ישראל, מכון גיאורג אקרט למחקר
 ספרי לימוד בינלאומי, בראונשווייג

צוות היסטוריה

פרופ' אלפונס קנקמן, הסמינר ההיסטורי, אוניברסיטת לייפציג

ד"ר מרטיין ליפך, המרכז הפדגוגי של המכון ע"ש פריץ באואר והמוזיאון היהודי בפרנקפוט-מיין

צוות גיאוגרפיה

פרופ' אוטה וורדנקה, מכון לייבניץ לגיאוגרפיה אזורית, לייפציג

פרופ' מיכאל המר, המכון לדידקטיקה של הגיאוגרפיה, אוניברסיטת מינסטר

פרופ' גבריאלה שריפר, המכון לדידקטיקה של הגיאוגרפיה, אוניברסיטת מינסטר

צוות אזהרות

פרופ' וולפגנג זגדר, הקטדרה לדידקטיקה של מדעי החברה, אוניברסיטת גיסן

פרופ' מרק ארנהיבל, המכון למדעי המדינה, אוניברסיטת דרזדן לטכנולוגיה

מר פרנק לנגנר, מנהל בית הספר התיכוני ע"ש פרידריך אברט, בון

יעוץ מחקרי לוועדה

פרופ' דן דינר, האוניברסיטה העברית ירושלים; ראש מכון שמעון דובנוב להיסטוריה ולתרבות של היהודים, לייפציג

חוקרים ישראלים נוספים

גב' טובה ספיר, חקר ספרי לימוד במגזר הממלכתי-דתי

גב' כלייר עמראן, חקר ספרי לימוד חטיבות הביניים במגזר הערבי

מר עלי הריש, חקר ספרי לימוד חטיבה עליונה במגזר הערבי

תודה לגב' בלהה גליקסברג (מפמ"ר היסטוריה ואזרחות בחינוך הממלכתי-דתי), לד"ר קאסם דראושה (מפמ"ר היסטוריה במגזר הערבי) ולגב' נג'את סאלח (ממונה על פיתוח והערכה של תכניות למודים וחומרי למידה בחינוך הדרוזי והצ'רקסי) על תרומתם בסיוע ובייעוץ למחקר זה.

תודה לצוות מכון מופ"ת

פרופ' אברהם יוגב, לשעבר ראש רשות המחקר

ד"ר עינת גוברמן, סגנית ראש רשות המחקר

גב' לי תמם, מנהלת לשכת ראש המכון

גב' טל אורן, רכזת רשות המחקר

גב' נעמה עדין, ראש היחידה לימי עיון וכנסים

חוקרים גרמנים נוספים

מר מיכאל בונינג, חקר ספרי לימוד גיאוגרפיה

גב' אן קטרין דיבן, חקר ספרי לימוד היסטוריה

מר לרס פרידריך, חקר ספרי לימוד אזרחות

גב' זינה הרטמן, חקר ספרי לימוד אזרחות

ד"ר קרסטין פון דר קרונה, חקר ספרי לימוד היסטוריה

גב' יוהנה מיכל, חקר ספרי לימוד היסטוריה

מר מיכאל פלפיס, חקר ספרי לימוד גיאוגרפיה

גב' סיניה שטרנגמן, חקר ספרי לימוד היסטוריה

מר יוהנס וויגריןג, חקר ספרי לימוד היסטוריה

תודה לצוות מכון גיאורג אקרט

פרופ' אקהרט פוקס, סגן ראש מכון גיאורג אקרט

גב' אסתר חן, מנהלת ספריית מכון גיאורג אקרט

מר מטיאס בווארס, סגן ראש ההנהלה האדמיניסטרטיבית, מכון גיאורג אקרט

גב' אולריקה הינץ, גב' רנטשה גריגר-קניה (ספריית מכון גיאורג אקרט)

גב' אלמוט שטולצקי, גב' מרים קרנר, גב' קטרינה מילר, גב' קרולין וולטר, גב' סונטייה

שנדל, גב' אווה מריה היין (עוזרות מחקר)

תודה למתרגמים ולמתרגמות

גב' אנטיה איגר, תל אביב

גב' קטיה מנור, תל אביב

גב' שמרית זוטר-שרייבר, מינכן

מר אלכסנדר מן, קלן

גב' אבישג ברקן, ניו יורק סיטי (תרגומים בכתב)